

**ṬHUṬHUWEDZO YA VHOMAZWALE KHA MBINGANO YA
TSHIVEṆDA**

Nga

SHUMANI DORA MUDAU

Mushumo uyu wo netshedzwa u fusha thodea ya digirii ya

MASTER OF ARTS

MUHASHO WA NYAMBO DZA VHAREMA

kha

FAKHALITHI YA NGUDO DZA VHATHU

YUNIVESITHI YA LIMPOPO

MUDZUDZANYI WA MUSHUMO WOṬHE: VHO-PHOROFESA R.N. MAḌADZHE

APRIL 2014

(i)

MUANO

Nne Shumani Dora Mudau ndi khou ana u khwaṭhisa uri mushumo uyu wo ṅekedzwa nga nne hu u itela u bveledza phanda ngudo ya masiṭasi kha Yunivesithi ya Limpopo. Ndi khwaṭhisa uri mushumo uyu ndi wanga nne muṅe a u athu ṅekedzwa nga muṅwe muthu.

Tsaino

Datumu

(ii)

VHUḐIKUMEDZELI

Mushumo uyu ndi u kumedzela kha Mudzimu we a nkonisa uri ndi bveledze ngudo idzi nga nḑila ya vhudele. Ndi sa hangwi munna wa vhane khotsi anga Vho Philemon Ranenyeni Gangazhe vhe vha vha vha vha tshi dzulela u mmbudza uri pfunzo ndi ifa ḥwananga, ndi ene munna wa u thoma a sa ḥali. Musadziwavhane mme anga Vho Munzhedzi Jane Gangazhe vho shuma zwiḥulu vhukuma kha u nḥuḥuwedza vha tshi ri pfunzo a i hulelwi ndi fare ndi khwaḥise u swika ndi tshi fara mugo. Ndi fhedzisela nga u kumedza uyu mushumo kha munna wanga Vho Tshimangadzo Justice Mudau, vhana vha mme anga vhane vha vha Vho Ntsundeni Rose Gangazhe, Vho Tshivhangwaho David Gangazhe, Vho Voster Gangazhe na vhananga vhoḥe.

(iii)

NDIVHUWO

Ndi livhisa ndivhuwo dzanga kha vhathu vha tevhelaho vhe vha shela mulenzhe kha u ri mushumo uyu u vhe wa mathakheni nga u rali.

- Ndi livhuwa Ramakole Mukovhi wa Tshilidzi Ene ane a simesa u amba uri khae a hu na tshi sa konadzei.
- Vho-Phurofesa Maḁadzhe R.N. vhe vha eletshedza na u tuḁuwedza zwiḁulu uri uyu mushumo u itwe nga ngona na vhudele.
- Munna wanga Vho Tshimangadzo Justice Mudau, vhe vha nthusa vhukuma nga u mpha tshindedzi tsha u nnyisa Yunivesithi ya Lḁimpopo u dzudzanya hoyu mushumo.
- Ndi livhuwa na vhananga Hulisani Confidence, Claire Thabelo, Phindulo Tertious na Tshimangadzo Kostadin Mudau. Ndi ri maudu a khovhe ndi vhana vhayo.
- Ndi livhuwa na tshigwada tshe nda vha ndi khou guda natsho tshine tsha vha na Vho Muofhe Masala, Vho Makumbani Livhuwani na Vho Matshidze Rendani. Tsho shuma vhukuma kha u ri muḁoro wanga u kone u bvelela.
- Vho Matshidze vho ri thusaho nga vhudzulo Bulugwane ndi tshi khou dzudzanya hoyu mushumo vhe, kholomo ya nḁila a i fhedzi hatsi.
- Muhasho wa nyambo dza vharema kha fakhaḁithi ya ngudo dza vhathu Yunivesithi ya Lḁimpopo. Ndi ri pfunzo ndi pfumo.
- Vhathaiphi vha mushumo hoyu Mulalo Takalani, Daniel “Maronza” Tshishonge, na Thidziambi Ghavhi ndi ri Mudzimu kha vha tonde vha nakelwe nga zwa vhuno vhutshilo.

(iv)

MANWELEDZO

Kha tshodiso iyi, ho itwa ndingedzo ya u sedzulusa na u wanulusa tshuwendzo ya Vho mazwale kha mbingano ya Tshivenda. Thodea ya ngudo iyi yo wanala i ya ndeme ngauri naho vhañwe vhagudi vho tshodulusa nga ha zwiteñwa zwo vhalaho malugana na tshuwendzo ya Vho mazwale kha mbingano ya Tshivenda, tshodiso iyi yo sedzesa kha vhudzivha ha tshuwendzo.

Uya nga ha mvele ya Tshivenda, musi vhatukana na vhasidzana vho no aluwa, vha lavhelelwa u mala ka u malwa. Zwenezwoha, mbingano hei i nga tshuwendziwa nga ndila yo vhihaho kana mbuya nga Vho mazwale. Vhañwe vhavhingana vha kombetshedzea u dzula na vhabebi.

Hu na mbingano dziñwe dzine dzi sa lalame zwi tshi bva kha u dzhenelela huvhi ha Vho mazwale, ha vha na dzine dza bvelela zwi tshi bva nga vhushaka havhudi na Vho mazwale, zwenezwoha tshipikwa tsha tshodiso iyi ndi u tshodisa tshuwendzo ya Vho mazwale kha mbingano.

ABSTRACT

In this research an attempt has been made to assess and investigate the impact of the in-laws on Tshivenda marriage. This study was found to be necessary because although other scholars have investigated various aspects with regard to the impact of the in-laws on Tshivenda marriage, an in depth research on their impact has not been conducted.

According to the Tshivenda culture, when boys and girls become older they are expected to get married. So this marriage can be influenced negatively or positively by the in-laws. Some couples are forced to live with the in-laws.

There are some marriages that do not last due to the negative interference of the in-laws but there are some marriages that are succeeding due to the positive relationship with the in-laws, therefore the aim of this research is to investigate the impact of in-laws on marriages.

ZWI RE NGOMU

MAFHUNGO

SIATARI

NDIMA YA U THOMA.....	1
Mvulatswinga ya thodisiso ya thuthuwedzo ya vhomazwale kha mbingano ya Tshivenda.....	1
1.1 Mvulatswinga.....	1
1.2 Thaidzo dzi kwamaho thodisiso.....	1
1.3 Kumalele ro sedza maitete a mvelele.....	4
1.3.1 Nzudzanyo ya kumalele nga vhabebi.....	6
1.3.2 Nzudzanyo ya kumalele kha mvelele ya Vhavana.....	6
1.3.3 U mala tshikunwe.....	8
1.3.4 Vhafumakadzi vhe dzikhonani vha a dzudzanya mbingano.....	8
1.3.5 Nzudzanyo ya mbingano nga dzikhonani.....	9
1.3.6 Mbingano yo dzudzanywaho nga nda ha lufuno.....	9
1.3.7 Mbingano yo dzudzanyiwaho ho sedzwa maimo.....	9
1.3.8 Mbingano i a dzudzanyelwa muthu a re makhuwani.....	10
1.3.9 U taha.....	11
1.3.10 U khurumedza muselwa.....	11
1.4 Thyiori ya feminisimu.....	12
1.5 Ndivho ya thodisiso.....	15
1.6 Zwipikwa zwa thodisiso.....	15
1.7 Thuthuwedzo.....	16
1.8 Ngona ya thodisiso.....	16
1.8.1 Khwalithethivi.....	16
1.8.2 Ngona ya phuraimari.....	16
1.8.3 Ngona ya sekondari.....	17
1.8.4 Ngona ya soshiolodzhikhala.....	17

1.9	Tsenguluso ya mawanwa.....	17
1.10	Ṫhoxea dza vhudifari.....	17
1.11	Ndeme ya Ṫhoxisiso.....	17
NDIMA YA VHUVHULI.....		19
Tsenguluso ya manwalwa.....		19
2.1	Marangaphanda.....	19
2.2	Ṫhalutshedzo ya mbingano nga vhaṅwali.....	19
2.2.1	Stephens (1963:68)	19
2.2.2	Van Warmelo (1948)	20
2.2.3	Neil (1994)	21
2.2.4	Andrian (1985)	22
2.2.5	Goode (1982)	22
2.2.6	Manamela (2005)	23
2.2.7	Diane (1998)	24
2.2.8	Bivhili (1939)	25
2.2.9	Amelig (1962)	25
2.2.10	Mönnig (1976)	26
2.2.11	Mbiti (1973)	26
2.2.12	Mair (1969)	27
2.2.13	Mbiti (1975)	27
2.2.14	Alpaslam (1997)	28
2.3	MAGUMO	28
NDIMA YA VHURARU.....		29
Zwithithisi zwa vhomazwale kha mbingano.....		29
3.1	Marangaphanda.....	29
3.2	U laula.....	29
3.3	Mufumakadzi o funzeaho.....	31
3.4	U shayea ha mbebo muṫani.....	33

3.5	Vhurereli ho fhambanaho.....	35
3.6	U dzhena mbinganano ho no ɗi vha na n̄wana.....	36
3.7	Demokhirasi.....	37
3.8	Mutakalo.....	39
3.9	U tota tshikunwe.....	40
3.10	U malana ho sedzwa vhukololo.....	40
3.11	T̄huṭhuwedzo nga fhethuvhupo.....	41
3.12	Siani ɗa masheleni.....	41
3.13	U funana na muṅwe muthu nga n̄ṅa ha mbingano.....	42
3.14	Mabuḍo a mishumo a sa fani.....	42
3.15	Kuambarele.....	43
3.16	Tshiṭalula.....	44
3.17	U farana nga dzimbilu.....	45
3.18	Tseḍa.....	46
3.19	Mvele.....	47
3.20	Luambo.....	48
3.21	U sa shuma ha munna kana musadzi.....	49
3.22	U shumela kule na hayani ha munna kana musadzi.....	50
3.23	U sa ɗifulufhela kha vhana.....	51
3.24	Manweledzo.....	52
	NDIMA YA VHUN̄A.....	54
	Zwivhuya zwa vhomazwale kha mbingano.....	54
4.1	Marangaphan̄a.....	54
4.2	Vha a dzudzanya dzekiso.....	54
4.3	U konanya.....	55
4.4	U kutela zwiphiri.....	56
4.5	U ṭunda.....	56
4.6	U lela vhaḍuhulu.....	57
4.7	U eletshedza.....	58

4.8	Vha a laya.....	59
4.9	U nea.....	60
4.10	U funza vhaḁuhulu u ṭhonifha mvele nga u vha sumbedza mishumo ya ngoma dza mvelele kha mbingano ya Tshivenda.....	60
4.10.1	Vhusha na Tshikanda	60
4.10.2	Domba.....	61
4.10.3	Murundu	61
4.11	Manweledzo.....	61
	NDIMA YA VHUTANU.....	62
	Tsenguluso ya manweledzo, mawanwa na themendelo ya ṭhodisiso.....	62
5.1	Mvulatswinga.....	62
5.2	Manweledzo.....	62
5.3	Mawanwa.....	63
5.4	Themendelo.....	63
5.5	Magumo.....	64
6	Bugutshumiswa.....	65

NDIMA YA U THOMA

MVULATSWINGA YA THODISISO YA THUTHUWEDZO YA VHOMAZWALE KHA MBINGANO YA TSHIVENDA

1.1 MVULATSWINGA

Mbingano ndi tshithu tsha ndeme musu ho sedzwa mvele ya Tshivenda. Ndi tshithu tshi bvelelaho ho tanganywa mitta mivhili ine ya bva ha vhomakhulu na vhakwasha. Afha ndi hune vhomazwale vha vha na thuthuwedzo khulwane vhukuma kha u lalama kana u kwashekana ha mbingano.

Tshifhinga tshine ra khou tshila khatsho ndi tsha ndeme ho sedzwa mbingano dza musalauno hu tshi vhambedzwa na dza kale. Henefha ndi hune ra do sedza uri vhomazwale vha shela hani mulenzhe musu ro sedza mbingano ya Tshivenda.

Musu muthu o mala kana u maliwa zwi mu nea ndeme vhutshiloni. Mbingano i fanela u thonifhiwa kha masia othe. I nga vha mbingano ya Tshivenda kana ya tshikhiresite i fanela u newa tshirunzi tsho fhelelaho.

Mbingano ndi tshithu tsho thomaho tsikoni u ya nga Tshikhiresite. Mudzimu o sika muthu ane a vha Adamu. O do vhona zwo fanela uri a mu todele mufarisi wa u mu bvisa vhuludu. Izwi zwi ri sumbedza uri mitta kha musiki washu ane a vha Mudzimu ndi tshithu tsha ndeme vhukuma.

Kha murafho muwe na muwe hu na mvelele ine ya tevhezwa. Arali zwithu zwi sa tshimbili nga ngona Nemulalo u a pfuluwa. Kha Vhenda hu na nzudzanyo ine ya tevhezwa ine khayoy zwi a konadzea ha vha na masiandaitwa o vhihahoy zwo bva midzini kha vhomazwale arali tshipida itsho tshi sa pfukiswa nga ngona.

1.2 THAIDZO DZI KWAMAHO THODISISO

Thonifho ndi tshithu tsha ndeme musu munna na mufumakadzi vhe kha mbingano. Hu na maitete a Tshivenda ane a tewa u tevhezwa musu muthu a tshi dzhena mbinganoni. Mufumakadzi wa Muvenda ane a khou ya u dzhena mbinganoni u laiwa nga vhakegulu. U a laiwa uri munna u fariswa hani na

thonifho yo fhelelaho ine a fanela u i wana. Zwi a ombedelwa uri munna ndi ene thoho ya muḏi o tea u pfiwa.

Munna kana vhanna vha re na tshenzhemo ya mbingano vha a dzula fhasi nae vha mu pfumbudza nga kufarele kwonekwone kwa mufumakadzi. Zwi a ombedelwa uri mufumakadzi a si mushumi ha ngo ḁa u vha tshivhotswa u fanela u funiwa.

Kha Bivhili (1936: Vhaefesa, 5:33) i ṭalutshedza uri munna kha fune mufumakadzi wawe hone mufumakadzi a ofhe munna wawe a mu thonifhe. Tsedzuluso iyi i ḁo ṭḁa uri vhomazwale vha shela hani mulenzhe.

Zwifhinga zwine ra khou tshila khazwo zwo shanduka. Ri khou tshila kha ḁifhasi ḁo ḁalaho dzipfanelo. U ya nga ha vhuṭanzi vhu bvaho kha inthanete (<http://www.domesticviolence>). Nga ḁwaha wa 1994 nga ḁa 13 Khubvumedzi mulayo wa u lwa na u tambudziwa ha vhafumakadzi wo ḁo phasiswa kha ḁa Afrika Tshipembe (*Violence Against Woman Act of 1991*). Mulayo uyu wo ita uri vhafumakadzi vha kone u ḁivha pfanelo dzavho.

Dimokoirasi iyi i ṭuṭuwedza ndinganelo (50/50) ine vhanna a vha i ṭanganedzi vhunga i tshi vha fhungudzela maḁḁa e vha vha vhe nao zwiḁa kale. Zwenezwi zwi ḁisa phambano muṭani vhunga vhanna vha sa pfesesi iyi tshanduko. Gerdes (1981:290) u ṭalutshedza uri munna u fanela u shuma mishuma yo livhanaho na vhanna ngeno mufumakadzi na ene a tshi lavhelelwa uri a shume yawe i ngaho u bika, u swikela, u alusa vhana na miḁwe. Kha tsedzuluso iyi ndi zwa ndeme uri vhomazwale vha shela hani mulenzhe. Demokirasi ya sa dzhiwa zwavhuḁi i a ḁisa phambano muṭani.

Tshelede mbinganoni ndi ine ya khou itisa uri ṭhuṭhuwedzo ya vhomazwale mbinganoni i si tsha vhonala.

Munna kana musadzi o wana ḁiposwo ḁihulu mushumoni ḁine ḁa mu holela tshelede nnzhi, tshelede u a wana i tshi dzhia ndango kha mbingano. Hu si tsha vha na u ṭanganedza ngeletshedzo ine ya bva kha ane a wana malamba maṭuku. U pfa muthu a si na zwawe a zwo ngo leluwa. Munna kanzhi u a balelwa u ṭanganedza nyimele ya musi a tshi hola tshelede ṭhukhu kha ya

musadzi. Kha nyimele dzo raliho hu do todeya vhomazwale uri vha nga shela hani mulenzhe mbinganoni.

U sa fulufhedzea mbinganoni ndi tshithu tsho dowlaho shangoni. Stayt (1968:152) u talutshedza uri kale musu ho vha na u sa fulufhedzea mbinganoni, ho vha hu na ndila ye vhomazwale vha vha vha tshi tandulula thaidzo iyi ngayo. Mbingano dza musalauno dzo dala mabulayo nga mulandu wa uri thaidzo dza u sa fulufhedzea a dzi khou tanduluwa nga nga ndila yone. A hu tshe na u kondelelana kha vhukhaki. U sa ffulufhedzea mbinganoni tsho vha tshi tshi dzhiwa tshi tshithu tsha ndeme tshine arali muthu o mangala o ita vhukhaki ho raliho o vha a tshi dzhielwa vhukando vhu vhavhaho nga maanda. Henefho ndi hune vhomazwale vha todeya uri vha shela hani mulenzhe kha nyimele yo raliho.

Good fences make good neighbours your in-laws need to be your neighbours and there need to be really good fences up set boundaries about when they are and are not invited into your lives.

Afha u khwaṭhisedzwa uri vha re mbinganoni vha dzula fhasi vha pfana uri muṭa wavho vha u tshimbidza hani. Arali hu na vhana vha tea u vha alusisa hani. U vhetshelwa milayo ya matshilele nga vhomazwale vha pfa zwi si zwa ndeme. Zwi sumbedza uri vhomazwale vha fanela u sumbedza uri vha shela hani mulenzhe mbinganoni. Nga Tshikhiresite vha tenda kha la uri vhushaka kana vhukonani na vhomazwale vhu fanela u dzula vhu kha tshiimo tshavhuḍi hu si uri vha tea u tou dzhia ndango kha mbingano. Hezwi zwi thusa musu ho vuwa khakhathi kha mbingano vhomazwale ndi hone hune vha todeya uri vha shela hani mulenzhe kha mbingano.

Mbingano nga mvelele ya Tshivenda na kha vharema vhoṭhe i tshi vha hone hu vha na kuhumbulele kwa uri hu fanela u vha na vhana. Ndi ngazwo na Mbiti (1991:16) a tshi talutshedza u ri:

The supreme purpose of Marriage according to African people is to bear children to build a family to extend life and to hand down the living torch of the human existence.

Musu zwi tshi khou bala uri ṅwana a vhe hone muṭani, kale ho vha hu na ndila dze dza vha dzi tshi tevhedziwa uri mbingano dzi kone u lalama. U sa vha hone ha ṅwana wa mutukana muṭani zwi a dṛisa khuḍano. Hu na kuhumbulele kwa uri

muṭhannga ndi ene muṭaifa nahone tshifani tshi fanela u pfumba tshi tshi ya phanda.

Tsedzuluso iyi i ḑo ṭoḑa u wana uri musi zwo rali vhana vha sa khou kona u vha hone muṭani vhomazwale vha shele hani mulenzhe.

U malana vhathu vha tshe vhatuku hu si na u vhibva ha muhumbulo ndi zwiṅwe zwa zwithu zwine zwa dzhenelela vhukuma kha uri mbingano i si lalame. Ṭhoḑea dza mbingano vha vha vha sa athu dzi ḑivha. U vha u tshi nga ndi muḑi wa mahundwane. Hu ṭoḑea ndayo na vhuḑifari havhuḑi. Zwine muṭa wa tea u tshimbidzwa ngazwo sa masheleni vha vha vha si na ngauri vha ḑo vha vha sa shumi. Henefha hu ḑo ṭoḑea uri vhomazwale vha shela hani mulenzhe kha mbingano.

U fhelelwa nga mushumo kha munna kana mufumakadzi zwi a ḑisa phambano muṭani. U fhelelwa zwi tshi bva kha tshiimo tsha mutakalo wa muthu kana u wa ha feme u sa ṭanganedza ha avha vhavhili munna kana mufumakadzi u swika hune a lemelwa nga vhuḑifhinduleli ha u shumisa masheleni awe oṭhe a eṭhe muṭani. Ndi zwiṅwe zwa zwithu zwine zwa vhangana khudano muṭani. Kha nyimele yo raliho hu ḑo ṭoḑea uri vha nga shela hani mulenzhe kha uri mbingano i vhuyelele ngonani hu dovhe hu vhe na vhutshilo.

1.3 KUMALELE RO SEDZA MAITELE A MVELELE

Mbingano ndi musi muṭhannga na musidzana vho no aluwa vha tshi ṭutshela vhabebi vhavho vha dzhena kha mbingano. Hu na nzudzanyo kwayo kha matshimbidzele a mbingano u ya nga ha mvelele ya Tshivenda hu na zwickolo zwine vhana vha ya vha tshe vhatuku u itela u pfumbudziwa vha tshi laiwa tshipikwa tshihulwane hu u lugisela miṭa ine vha ḑo vha nayo musi vha tshi aluwa. Zwo dzudzanywa zwi tshi ya nga mirole. Zwoṭhe zwi vha zwi tshi khou lugisela mbingano dzine vha ḑo vha nadzo.

Nga mvele ya Tshivenda ndi musidzana o tshinaho domba fhedzi ane a tendelwa u dzhena kha mbingano. Kha muṭhannga hu tendelwa o tshinaho thondo. Hu lavhelelwa uri u vha o pfumbudzwa milayo ya mafarele a mufumakadzi ane a ḑo vha nae musi a tshi dzhena mbinganoni na matshilele henefho muṭani.

Nga mvelele ya Tshivenda a si u funana fhedzi ha vhavhili hune ha vhidzwa u pfi mbingano. Mbingano ndi thendelano ya miṭa mivhili. Hu a dzudzanywa na kuṭanganedzele kwa muraḏo muswa a no khou ya u dzhena mbinganani.

A zwi tei u fhelela kha vhavhili. Ndi vhuḏifhinduleli ha ṭhoho dza miṭa u dzudzanyela mbingano ya vhana vhavho. Makhadzi ndi ene ane a kwamiwa kha miṭa iyi mivhili ho sedzwa makhadzi siani ḽa ha mufumakadzi na makhadzi siani ḽa ha munna. Hu tea u vha na nyambedzano kha miṭa heyi mivhili.

Hu tewa u sedzwa lutamo lwa muṭa wonoyo ho sedzwa na mvele kha muṭa wonoyo. Zwine vha tenda khazwo na ṭhoḏea dza zwine vha funa ndi wone mudzi muhulwane une wa ita uri mbingano i fhedze tshifhinga tshilapfu. Kha vharema lufuno a lu dzhiwi lu lwa ndeme sa zwine kha mashango a vhukovhela ro sedza mvelele lwa dzhiiswa zwone. Kha nzudzanyo hedzi dza tshiofisi nyambedzano dza miṭa heyi mivhili vha fanela u swika kha thendelano ya lumalo (lobola). I nga bva kha tshivhumbeo tsha kholomo, ine mukwasha a nga badela uri a vhingwe muselwa wawe. Lumalo ndi ndila ya u sumbedza mita uri i yothe, lumalo lu a dovha lwa konanya mita iyi mivhili. Ndi nḏila ya u livhuwa uri vho ri alusela mufumakadzi washu zwavhuḏi.

Arali lumalo lwa bvisiwa zwi vha zwo fhela musidzana na muṭhannga vho no khou vhingana vha vha vha tshi vho tou kombetshedzwa u ḏivhofha nga nzudzanyo dza vhabebi vhavho. Mbingano yo tevhelaho maga one u ya nga mvelele ya Tshivenda i bvedza mitshelo yavhuḏi.

U ya nga ha Mugubane (1998) u ṭalutshedza uri musidzana wa Mutsonga o vhingwa u fanela u dzula na mazwale wawe a tshi shuma zwoṭhe.

Vhomazwale vha ḏo mu tsivhudza uri afha muṭani zwi tshimbilisa hani. A fhaṭutshedzwa nga ṛwana u a fhiwa tshiṭanga tshawe a isa phanḏa na u bika u swika murathu wa munna wawe a tshi mala, a kona u vha na muḏi wawe.

Manamela (1965:51) u ṭalutshedza uri vhabebi vha dzudzanya mamalo nga nḏila ine a vha nga koni u i badela murahu. U i sa phanḏa kha nganea pfufhi “Ntakuseni na vhomakhulu. Kha marangaphanḏa ri wana uri mufumakadzi Vho Mutshinye vho kwatelaho munna wavho Vho Rahele vhe vha vha vho kholwa makhuwani lwa miṅwaha ya malo. Vho kwata uri u bva tshe vha ṭuwa a vho ngo

vha vha sumbedzisa uri vha thungo ifhio kana u posa tshelede ya u unḡa muḡi. Vho Mutshinye vho ḡo swika he vha koloda tshelede kha vhañwe munna vhe vha vha vha tshi pfi Vho Ntakuseni uri vha kone u ḡundela vhana vhavho vhararu. Ho no vha nga murahu vho ḡo wanulula uri vha nga si tsha kona u badela murahu tshelede vha vho dzudzanya uri havho Vho Ntakuseni vha male hoyu ñwana wavho wa musidzana muhulwane. Ho ḡo vha na thendelano vhukati ha Ntakuseni na musidzana wa Vho Mutshinya zwauri vha fanela u tou vhingana. Fhungo lo ḡo ladzwa nga yeneyo nḡila.

1.3.1 Nzudzanyo ya kumalele nga vhabebi

Vhabebi vha a dzudzanya mbingano u khwaḡhisa vhushaka havho arali vhe dzikhonani. Sigogo (2002:96) kha ḡirama ine ya pfi la ḡa hafha lia a kovhela, kha mvulatswinga ri wana mukalaha Vho Masuwanyise vha tshi ḡekedzela khonani yavho ñwana wavho wa musidzana Vhulahani kha Vho Jona Khavhatondwi vhe vha vha vho no ḡala luvhili, vho vha vha tshi vho dzula na vhana vhavho vhe vhomme avho vha vha sia.

Tshipikwa tshihulwane tsha u ḡekedzela ñwana wavho mukalaha Vho Khavhatondwi vhe vha vha vho no aluwa lune vha nga ḡi dzhiiwa u pfi khotsiawe, ndi u ḡoḡa u khwaḡhisa vhushaka havho na khonani yavho.

O ḡo hana a fhedza o shavha a ḡuwa a ya u maliwa nga Vhangani ane a mu funa. Vho ḡo ḡuwa vhoḡhe vha ya makhuwani he Vhangani a vha a tshi shuma hone vha dzula vhoḡhe sa munna na mufumakadzi. Vho Masuwanyise vho ḡo fhedza vha tshi khou lila nga maanḡa ngauri ñwana wavho o fhedza a songo tsha malwa nga khonani yavho.

1.3.2 Nzudzanyo ya kumalele kha mvelele ya vhalemba

Vhabebi tshiñwe tshifhinga vha a dzudzanya mbingano ya vhana vhavho vha tshi itela uri mvelele yavho i songo ngalangala. Vhalemba vha ḡuḡuwedza vhana vhavho uri vha male kana u malwa nga mulemba wa hawe. Vhabebi vha lavhelela uri vhana vha aluswe u ya nga ha mvelele yavho. Haya ndi mawanwa o ḡoḡulusiwaho nga (Dr Rudo Mathivha in Johannesburg on 15th October 1999).

Vhabebi tshiñwe tshifhinga vha dzudzanya mbingano u tsireledza vhuimo ha muṭa tsumbo: nḽu ya vuhosini. (vha miṭani ya vuhosi ha Mphaphuli, ha Rammbuḽa, ha Tshivhase na vhañwe a vha tei u mala vhasiwana kana vhalanda). Ndi ngazwo u ya nga mvelele ya Vhavenda muthu a no tea u beba khosi a tshi tea u bva henefho nḽuni ya vuhosi.

Vhabebi vha a dovha vha dzudzanya mbingano ya vhana uri vha vhingane nga tsha vhazwala u itela u thivhela na vhuloi ngauri u nga wana muthu o no khou maliwa kana u mala a tshi bva muḽini hune vha a lowa. Zwiñwe zwi vha zwi tshi khou itelwa uri ndaka i tsireledzee.

Vhabebi tshiñwe tshifhinga vha a dzudzanya mbingano ya ḽwana wa musidzana u itela uri dzekiso ḽi vhuye hayani na kholomo uri dzi thuse kha u lima.

Tshiñwe tshifhinga vhabebi vha a dzudzanya mbingano kha ḽwana wa musidzana uri a malwe nga ḽanga. Izwo zwi tshi khou itiswa ngauri ṭhamusi muñwe muraḽo wa muṭa o ya a lafhiwa o no fhola a balelwa tshelede ya u badela tshumelo ye a thuswa ngayo. Arali musidzanyana a sa thu lugela u malwa, ḽanga i ḽo lindela u swika a tshi aluwa ya kona u mu vHINGA. Hu vha hu si na u hana ndi khombe khombe. Kale ho vha hu si na u hana kana u bvisa vhuḽipfi hau, u vha u si na pfanelo dza u hana u tea u ṭhonifha zwo ambiwaho.

Vhabebi vha a nangela ḽwana mufarisi, afha ndi hune ha vha ho sedzwa nḽila iñwe na iñwe ine ya nga shumiswa uri muṭhannga kana musidzana a fhedze o wana musadzi kana munna. Henefha ndi hune ha katelwa na vhañwe vha sa athu malwa kana vhane vha vhone vha tshi fanela u vha kha mbingano.

Stephens (1963:106) u bvisela khagala u ri hu na nḽila tharu dza u ṭoda mufarisi. Hu na u mala ho lugiswaho nga vhabebi, mbingano ine muthu a tou ḽifunela ene mune, a nga vha musadzi kana muṭhannga tenda a vha e na ndaka, na hune muthu a tou ḽifunela a sa dzhenisi vhabebi.

Hafha hu na hune na vhaswa vha a ḽi ṭodela vhafarisi vhone vhañe, u ḽiṭodela ha vhaswa zwi kwama vhukuma na u dzhenelela ha vhabebi kha mbingano dza vhana vhavho. Vhaswa ano maḽuvha vha khou tou ḽiṭodela kana u ḽifunela vhafunwa vhavho vhone vhane. Goode (1967:176) u ṭalutshedza mbofholowo hei o tou angaredza ḽoṭhe ḽa Afrika Tshipembe a ri:

Freedom of choice and the independence of young generation are changes of fundamental importance that a full explanation of them would require an extensive analysis of each society.

Mbofholowo yeneyi i na masiandaitwa zwi tshi kwama dzimbingano dzavho.

1.3.3 U mala tshikunwe

Hu na nyimele ine mbingano ya dzudzanywa nga vhabebi naho nwana a sa athu bebwa. Zwa u mala tshikunwe. Maitele o raliho a vhidzwa u pfi ndi u vhindedza mbingano musidzanyana u a aluwa u bva vhuṭukuni. Musi o no vha khomba, ha badelwa masheleni a lumalo ene musidzana a sa ḡivhi tshithu na u zwi humbula a sa athu zwi humbulela. Vhabebi vha zwi ita vha sa athu u vhuya vha ḡivha uri mufumakdzi o ḡihwalaho u ḡo beba mutukana kana musidzana na, arali ha begwa mutukana, hu a dovhiwa ha lindeliwa uyo mufumakadzi a tshi ḡi hwala hafhu uri hu vhuye hu begwe musidzana. A vha vhilaeli nga u lindela. Musidzana u ḡo hula a vho ḡivha uri u khou ya u malwa nga nnyi. Ngauri dzekiso ḡi ḡo vha ḡo no fhela a hu tshe na u hana u tou kombetshedzea u ita zwa vhabebi.

Izwi zwi khwaṭhisedzwa nga Sigogo (22:15) musi a tshi pfa Vho Masuwanyise vha tshi kombetshedza nwana wavho Vhulahani uri a malwe nga mukalaha Vho Jona lwe vha ṭanganedza na thundu dza u mala ene a sa zwi ḡivhi.

1.3.4 Vhafumakadzi vhe dzikhonani vha a dzudzanya mbingano

Mbingano tshinwe tshifhinga i a dzudzanywa nga vhafumakadzi vhone vhane arali vhe dzikhonani. Arali vhukonani hu havhuḡi vhafumakadzi vha a kona u vha na nyambedzano vhone vhane, mufumakadzi muhulwane a tende uri hafha muṭani hu vhingwe muṭwe a vhe muhadzinga wawe.

Vha swika kha thendelano muswa u a vhingwa. Ndi hafha hune wa ḡo vhona vho ambara zwiambaro zwi no fana, vha tshi tshimbila vhoṭhe. Huṭwe vhathu vha a swika na hune vha amba uri munna o vha kata nga u vhona vhuthihi na pfano ine vha vha nayo.

Vhabebi vha a kona u dzudzanya mbingano dza vhana vhavho. Arali muṭhannga a ya a dalela wa musidzana, vhabebi vha nga ḡi bvisa khole vha vha sia vhe vhavhili uri vha ambe zwa lufuno. Hezwo zwi itea musu vhabebi vha tshi takalela vhana havha vha tshi funana.

Vhabebi vha do zwi ita uri vhana vha vhone tshifhinga tshinzhi u vhuya u swika hune vha vhingana. Fhedzi arali vhabebi vha sa zwi funi a vha nga tendi u fha tshikhala havha mutshanga na musidzana uri vha sale vhe vhavhili vha tshi khou amba zwa lufuno. Ano maduvha ho no dala zwithu zwo ralaho kha vhabebi vha a dzhenelela kha lufuno lwa vhana.

1.3.5 Nzudzanyo ya mbingano nga dzikhonani

Tshikoloni u a wana khonani a tshi nga fha tshikhala mutshanga uri a vhe na tshifhinga na khonani yawe uri vha ambe nga lufuno. Vhasidzana vha dovha vhe vhothe tshifhinga tshinzhi. Ndi ngazwo ano maduvha mutshanga a litsha musidzana u do pfa hu tshi pfi o fhedza o vinga khonani ya onoyo we a mu litsha.

1.3.6 Mbingano yo dzudzanywaho nga nda ha lufuno

Tshinwe tshifhinga mbingano i a vha hone hu si na lufuno. Vhavhili vho no khou vhingana vho sedza kha zwine muthu a vha zwone kana a vha nazwo. Maumela (1991:1-2) vha talutshedza uri musidzana uri u do malwa nga Ndaedzo arali a dzhena vuhosini a vha khosi. O sumbedzisa uri arali zwi sa do ralo, la da hafha li a kovhela ene a nga si vhingwe nga Ndaedzo.

Kha bugu ya *Vuhosi vhu tou bebwelwa* zwo tandavhudzwa uri zwi khagala uri wa musidzana ha funi Ndaedzo u khou mu funela maimo arali a nga vha khosi, u khou toda mbuelo mbuya dzine a do dzi wana musi o malwa nga khosi ane a vha Ndaedzo.

1.3.7 Mbingano yo dzudzanyiwaho ho sedzwa maimo

Tshinwe tshifhinga u wana mutshanga a tshi funa u mala musidzana ane ha hawe ho pfumiwa u fana na he a begwa hone. Nzudzanyo hei u a wana i tshi itwa nga vhabebi kana vhana vhone vhane.

Musidzana a nga ofha u maliwa nga tshishai a tshi ofha uri u do fa nga ndala. Zwi a mu kondela arali o bva mutshani ho dzuliwaho zwavhudi a tshi vho ya u dzula zwishayini. Musidzana o funzeaho u a shavha u maliwa nga muthu a songo funzeaho ngauri u a wana kuhumbulele ku tshi fhambana. Na kupulanele kwa muta ku a khakhea ngauri munna u do vha a si na ndivho nnzhi. Vhavenda

vhanzhi vha takalela u malana nga tsho funzeaho. Vha tenda kha ja uri vhatu vho funzeaho vhothe vha a pfesesana. Mudededzi arali o mala dokotela zwi a konḡa u pfesesana vhunga mabuḡo a mishumo a sa fani. Mbingano ano maḡuvha yo no ḡitika nga muthu o funzeaho u guma ngafhi. vhatu vhanzhi a vha tsha malana ho sedzwa lufuno, vha vho sedza pfunzo. Mbingano yeneyo i vha hone nga u sedza zwine muthu a vha zwone.

Vhabebi vhanzhi ano maḡuvha vha tuḡuwedza vhana u dzhena tshikolo u fhira zwa mbingano. Nahone ho no tou vha na murero kha Vhavenda wa u ri “munna wa u thoma ndi bugu kana tshikolo”. Vhabebi vha dovha vha fulufhela uri tshikoloni vhaswa vha gudiswa zwithu zwothe zwa vhutshilo hu tshi katelwa na zwa mbingano, uri vha toḡisa hani mufarisi, zwa vhudzekani na vhutshilo ha muḡani. Chael (2002:19) a tshi amba nga muhumbulo uyu u ri:

In the modern world most parents want their daughters to be educated. A good education is seen as the best route to success in life, and parents in almost every country now want their daughters to gain the benefit of education in the form of earning a high income. In many places they also want their daughters to be educated in order for them to marry more educated and upwardly mobile young men.

Pfunzo ndi lone ifa li sa sini. Vhabebi vha tenda kha zwauri musi ḡwana o funzea o wana munna a sa ḡali. Izwi zwi ḡea vhabebi tshifanyiso tsha uri ḡwana wavho arali e wa musidzana ha nga tambuli naho e wa mutukana ha nga shengedzwi ngauri u ḡo vha e na tshiko tsha zwiliwa tshi sa fheli.

1.3.8 Mbingano i a dzudzanyelwa muthu a re makhuwani

Tshiḡwe tshifhinga wa muḡhannga a nga ya u shuma tshikhuwani musi tshifhinga tsha uri a vhingē tsho no swika a sa koni u vhuya hayani mme awe vha nga nanga muḡa une vha nga ambisela ḡwana wavho mufumakadzi. Hezwo zwi vha zwi khou itelwa u takadza muḡhannga uri a tshi vhuya u ḡo wana mme vho mu malela mufumakadzi. Hu na lutendo lwa uri mufumakadzi ha malelwi lufuno fhedzi. Muḡwe a nga funa mufumakadzi a tshi khou vhona lunako zwi tshi bva kha kulavhelesele kwawe. Munna ngeno hu tshi pfi ha naki hu naka tshikwama.

Mme a nga badela mamalo o imela ḡwana wawe wa muḡhannga. Mme u ḡo zwi ita nga ḡdila ine zwa nga vho tou rumelwa nga ḡwana wavho ngeno tshi tshiphiri

tshavho. Ndi ngazwo munna hoyo a tshi nga vhuya tshikhuwani a si mu fune a vhudza vhathu uri ndi mufumakadzi wa mme anga nne thi mu funi. Ndi ngazwo mufumakadzi a sa langiwi tshothe nga munna. U langiwa nga muṭa.

1.3.9 U ṭaha

Ndi ndila i ṭanganedzeaho ye ya dzudzanyiwa kha mbingano nga vhafunani. Hune wa wana musidzana a tshi shavha hayani na mufunwa wawe. Vhafunani vha zwi ita tshiphiri vha shavha, muhumbulo muhulwane u wa uri vha vhingane hu si na thendelo nga vhabebi, musi vhono ṭahisa wa munna u divhadza vhabebi vhawe uri vha ye ha vhabebi vha mufumakadzi uri vha songo mu ṭoda u na rine. Vharumiwa vha ṭuwa vho fara tshipfumelo ngauri ndi mulandu. Tshelede iyo i shuma sa maṭodelangeno. Musi vha muṭa vho no ṭanganedza masheleni ayo ndi hone ha hune ha konou u itwa nzudzanyo dza avha vhavhili vha vhingane vha vhe munna na mufumakadzi.

Masakona (2000) maelana na lumalo u amba uri kha mbingano ya Tshivenda, hu thoma nga u bviswa lumalo, ha kona u themendelwa u ri a nga itwa musadzi. U dura ha lumalo zwi a kombetshedza uri vhathu vha vhe vha ṭahisane.

Van Warmelo (1948) u ṭalutshedza uri kha Vhavenda a hu na gemo lo vhewaho nga mulayo uri musadzi u dzewa nga kholomo nngana.

Hunzhi zwi bva kha lutamo lwa vhomakhulu. Kale mufumakadzi a tshi malwa nga kholomo ṭhanu na nthihi. Zwo vha zwi zwa ndeme vhukuma u vha na danga.

1.3.10 U khurumedza muselwa

Tshinwe tshifhinga u a wana wa munna a sa koni u swikelela kha ṭhodega dza mbingano. Musidzana a tshi khou ṭoda u ṭavhanyedza a vhingwa. U do ṭoda u rengelwa zwiambaro zwinzhi zwinzhi.

Zwithu zwenezwo zwi vhidzwa u pfi mufaro kana mutundwana. Mukwasha u kwasha tshitolo nga u renga zwiambaro zwiswa. Musi wa muṭhannga a tshi khou balelwa u swikelela u renga zwiambaro zwine zwa khou ṭodiwa nga musidzana u a thoma u londa hune a tshimbilela hone. U mu londa a tshi ya khunini kana a tshi yo ka maṭi milamboni. U do ṭoda vhanna vha miswonda vha mu hwala nga khani. Musi a tshi tou swika hayani vha mbo di ri o khurumedzwa. Vha tibedza

tshifhatuwo tshawe nga khani zwi tshi amba uri o malwa nga swili. Vhomazwale vha do rumela vhatu ngei ha mufumakadzi na tshelede ya tshipfumelo uri vha songo mu toda u na vhomazwale wawe. Hu do mbo di dzudzanywa mamalo awe zwithu zwa tshimbila nga ngona.

1.4 THYIORI YA FEMINISIMU

Femunisimu ndi ine ya amba nga ha ndinganyiso ya vhanna na vhafumakadzi. Vhafumakadzi u bva tsikoni vho dzhiwa vhe vhatu vha fhasi kha masia othe a vhutshilo. Musi ro sedza kha matshiliso, vhurerele, politiki etc.

Vhafumakadzi vha mihaga vha si na nyofho vhane vha vha Kristiva, Millet na Woolf vho dzula fhasi vha suka fhungo ili vha hana u tshila vhe kha mutsiko. Vho lwa nga ndila dothe uri hu vhe na mbofholowo na ndinganyiso yo teaho ho sedzwa vhanna na vhafumakadzi.

U nyadziwa ha vhafumakadzi zwo thoma tsikoni he Mudzimu a nea Adamu maanda a uri a lange zwithu zwothe zwe a sika tsimuni ya Edeni.

Vhafumakadzi vha dzhiwa sa vhatu vha sia na vhukoni nahone hu na lutendo lwa uri vha nga si kone u ita zwithu nga vhothe vhanna vhe si ho. Vhafumakadzi vha ita vha tshi dzhiwa sa vhaloi. Vha dovha vha dzhiwa sa zwishumiswa.

Vhafumakadzi vho ima vha lwela ppanelo dzavho uri dzi si kandekanyiwe vho lavhelesa. U fariwa havho tshituho dzimbingananoni, kerekeni, politikini, mishumoni hune vha holelwa tshelede thukhu kha ya vhanna ngeno vho gudela pfunzo i no fana. Milani hu imbiwa nyimbo na zwiambo zwo dalesaho u sasaladza vhafumakadzi. Vha dzhiwa sa zwishumiswa.

Vhanna ndi vhone vhane ha pfi arali ha dzhiwa tsheo ngavho kana hu mutani a hu na o tendelwaho u shandukisa mulayo wo vhwaho. Munna ndi ene ambadzifhele. Mufumakadzi ha tendelwi u shandukisa tsheo yo dzhiwaho nga munna wawe.

Kristeva (1981), Millet (1969) na Woolf (2000) vho langana vha lwa ndwa tshidele ya u lwa na u tsikeledzwa ha vhafumakadzi u ya nga vhuphara. Vhafumakadzi avho vho sumbedza uri vho kondelela zwo lingana vha tea u ima vha lwela mbofholowo.

Kristeva u ɽalutshedza uri vhafumakadzi hothehothe vha shumiselwa luambo lu songo kunaho lwa u vha nyadza na u vha dzhiela fhasi. Vha lavhelelwa u fhumula naho vha khou vhaiwa nga maipfi. Vha a vhaiwa dzimbinganoni. Munna a lovha hu pfi o vhulawa nga musadzi ngeno wa musadzi a lovha hu mbo ɽi pfi o bvisa thumbu. Mufumakadzi musi a tshi malwa u tea u shandukisa tshifani a litsha tsha have a vhidzwa nga tsha vhuhadzi. Maipfi ane a shumiselwa mufumakadzi a a mu nyamisa a ɽi pfa e wa fhasi a sa koni.

Arali munna a ambisa mufumakadzi a hana u mbo ɽi sasaladziwa ha pfi o vhihfa u na mapeta nahone a tshi ambiswa o vha a khou tou lingiwa. U tou vha nguluvhe ha malei. U khwaɽhisedza uri vhafumakadzi vha songo ɽinyadza vha na vhukoni. U sumbedza uri vha songo ɽi dzhiela fhasi. Kha vha vhe na vhuɽifhinduleli kha vhone vhane.

Millet (1969) u ɽalutshedza uri vhafumakadzi kha vha vhofoholowe. vha wane mbofoholowo. Kha vha lwele pfanelo dzavho. Vha lwe na vhaɽwali vhane vha ɽwala vha tshi sasaladza vhafumakadzi uri ndi vhaloi.

Bugu dze dza ɽwalwa nga vhafumakadzi dzi bviswa nga madzina a vhanna. U ya nga Millet kha bugu ya “Animal farm” u ri yo ɽwalwa nga vhafumakadzi fhedzi yo bviswa nga madzina a muthu wa munna. Uri vhafumakadzi vha dzhiwa sa vha si na nungo.

Mishumoni hu gonyiseswa vhanna, vha fhiwa na maimo a nɽha. Vha dovha hafhu vha fhiwa miholo i fhiraho ya vhafumakadzi ngeno vho gudela zwithu zwithihi zwine zwa ita uri vha vhe vhe na pfunzo i fanaho. U lwela uri muɽwe na muɽwe kha vhofoholowe.

Woolf (2000) ene u ɽalutshedza nga matshilele. Uri vhafumakadzi vho vha vha sa tendelwi u shuma na u ita zwa tshikolo. Vho vha vha tshi tendelwa u ya tshikoloni tsha u runga na u pennda. Tshavho ndi u lela vhana. Vhanna ndi vhone vhe vha vha vha tshi ya zwikoloni zwa maimo. Vhafumakadzi vho vha vha sa tendelwi u reila goloi. Vha hanelwa na u ya miɽanganoni ya madzangano a politiki. Vhafumakadzi a vha tendelwi u vha na ndaka, ndaka i wela kha vha vhanna. U fhedza nga u ita bembela kha vhafumakadzi uri kha vha ɽifhulufhele

ngauri vha a kona. Vhanna kha vha fare vhafumakadzi zwavhuḍi ngauri vha na vhukoni.

U ya nga ha mvelele ya Tshivenda arali mufumakadzi o vhingwa. Ha lavhelelwi u ya tshikoloni. Hupfi tshikolo tshi a pengisa. Vhanna ndi vhone vhane vha lavhelelwa u dzhena tshikolo, vha ita na dzipfunzo dza mathakheni. Nga mvelele ya Tshivenda vhanna vha lavhelelwa u shuma mishumo ya maimo, u wana maposwo mahulu. Ngeno vhafumakadzi u ya nga ha mvelele ya Tshivenda vha tshi lavhelelwa u tholwa kha mishumo i ngaho u pennda na u runga.

Hafha mutani mufumakadzi u lavhelelwa u shuma mishumo yothe ya hayani. Ine ya vha ya u alusa vhana, u bika, u kuvha, u lima. Vhafumakadzi vho vha vha sa tendelwi u ya mitanganoni ya politiki, u ima kerekeni vha funza. Vha dzhiwa sa vha balelwa na u nyadziwa vho nyadziwa.

Hafha mutani a vha tendelwi u vha na ndaka. Madzina a nndu a vhewa madzina a munna. Arali hu na tshiendedzi sa goloi u wana mufumakadzi a sa tendelwi u reila. Hu reila wa munna ene u dzhiwa e muthu ane a nga dzula a kho ita vhukhaxhi a nga si kone u reila.

U phadlalala ha mihumbulo ya vha tshigwada tsha feminism zwo shela mulenzhe kha u thothela ha mbingano ya vhanzhi, munna muthihi na vhasadzi vhanzhi, Poponoe, Cunningham na Boulton (1997:263) vha talutshedza feminism "is a movement designed to raise the status of women". Milubi (2004:214) ene u ri "Feminism yo vha hone nge vhafumakadzi vha lwela mbofholowo yavho vhone vhaḅe" tshigwada itshi tshilwa na u tambudzwa khathihi na u tsikeledzwa ha vhafumakadzi.

Muḅwali wa mufumakadzi a no pfi Virginia Wolf sa zwe zwa sumbedzwa nga Milubi (2000:214) o zwi sumbedza nga vhuḅalo uri vhafumakadzi vha khou tsikeledzwa nga vhanna. Hezwi zwo vhangwa uri vhafumakadzi vha si kone u bvela phanda sa vhaḅwali.

Buchbinder (1991:1920) o sumbedza vhafumadzi vha vhahali vhukuma vhe vha lwa vha tshi lwela mbofholowo ya vhafumakadzi u ri:

To take only a few exemplary instances there are Margaret Sanger's campaign against birth control and Simone de

Beauvoir's existential explanations of women's subjection in the second sex (1949,..... Kate Millets MLN commission on the status of women in (1970).

Milubi (2004:215) u tšalutshedza u ri Vhafumakadzi vha dzhiiwa vhe vhatu vha re fhasi ha vhanna kha sia la zwa ekonomi, polotiki, vhurereli, pfunzo, mushumo, miṭa. U ya nga Milubi (2000:215) theory ya feminism i ombedzela mbuno dzi tevhelaho:

- Munna na musadzi vha eḁana.
- Vhanna na vhafumakadzi vha fanela u hola tshelede i no fana arali vha tshi shuma mushumo u no fana.
- Vhurangaphanḁa ha polotiki, mamagani, zwickoloni, mitamboni, kerekeni, a si ha vhanna fhedzi. Hu fanela u dzhenelwa-vho na nga vhafumakadzi.
- Mishumo ya hayani a si ya vhafumakadzi vhe vhoṭhe. Vhanna na vhone vha fanela u thusa hayani zwi hone. Vhanna vha fanela u bika, u kuvha na u lela vhana.
- Zwauri ṭhoho ya muḁi ndi munna zwi fanela u fhela. Munna na mufumakadzi vha fanela u vha na vhuḁfiwa vhu no eḁana.

1.5 NDIVHO YA ṭHODḁISISO

Ndivho ya ṭhōḁisiso iyi ndi u sengulusa ṭhuthuwedzo ya vhomazwale kha mbingano ho sedzwa mvelele ya Tshivendḁa. U itela u swikelela ndivho iyi, ṭhōḁisiso iyi i ḁo fhindulwa nga u vhudzisa mbudziso dzi tevhelaho:

- Mbingano ndi mini u ya nga mvelele ya Tshivendḁa?
- Ndi zwivhuya zwifhio zwine zwa ḁiswa kha mbingano nga vhomazwale?
- Ndi zwithithisi zwifhio zwine zwa ḁiswa kha mbingano nga vhomazwale?

1.6 ZWIPIKWA ZWA ṭHODḁISISO

Zwipikwa zwo lavhelwaho musu ṭhōḁisiso iyi yo no wanala ndi zwi tevhelaho:

- U ḁivha zwine mbingano ya vha zwone u ya nga mvelele ya vhavendḁa.
- U topola zwivhuya zwine zwa ḁiswa kha mbingano nga vhomazwale.
- U topola zwithisisi zwine zwa ḁiswa kha mbingano nga vhomazwale.

1.7 THUTHUWEDZO

Tshithu tshihulwane tsho tshuthuwedzaho tshodisiso iyi ndi u vhona vhomazwale vha si tsha dzhielwa ntha kha mbingano dza musalauno. U sa dzhielwa havho ntha zwi khou vha na masiandaitwa a si a vhuḁi.

Tshinwe tsho tshuthuwedzaho tshodisiso iyi ndi u ḁala ha mabulayo dzi mbingano nga mulandu wa u sa shela mulenzhe ha vhomazwale.

1.8 NGONA YA THODISISO

Ngona ndi ndila dzine musengulusi a shumisa dzone musi a tshi khou bveledza mafhungo awe. Ngona dze nda dzi shumisa u bvisela tsenguluso iyi khagala dzo ya nga u fhambana.

1.8.1 Khwalithethivi

Kha tshodisiso iyi ho shumiswa ngona ya khwalithethivi. Ngona ya khwalithethivi yo tea ngauri yo thusa uri hu wanale vhuvha na ndeme ya vhomazwale mbinganoni.

1.8.2 Ngona ya phuraimari

Afha ndi hune nda ḁo wana mafhungo a songo tou ḁwaliwaho. Heyi ndi ngona ine musengulusi a wana ndivho musi o ita nyambedzano kana mbudzisavhathu na vhathu vho fhambanaho. Vhathu vha hone vha tea u vha na ndivho na zwithu zwine athikili ya vha i tshi khou tḁḁa zwone.

Tshodisiso iyi i ḁo kwama vhathu vha tevhelaho:

- Vhakegulu vhaḁanu u bva kha vhupo ha Makonde.
- Vhakalaha vhaḁanu u bva vhupo ha Dzingahe.
- Vhanna vho malaho vhararu u bva vhuḁoni ha Makonde.
- Vhafumakadzi vho maliwaho vhararu u bva vhuḁoni ha Makonde.
- Vhashumelavhapo vhavhili u bva vhupo ha Muledane.
- Vhafunzi vhavhili u bva vhupo ha Makonde.

Ndivho khulwane ndo sedza tshenzhemo ine vha vha nayo kha mbingano. Mihumbulo yavho ndi vhona i tshi ḁo shela mulenzhe vhukuma kha uri tshodisiso

yanga i bvelele zwavhuḍi hu si na vhukondi. Ndi ḍo ḍi dina vhukuma ndi tshi dalela vhathu avho mivhunduni yavho.

1.8.3 Ngona ya sekondari

Zwiko zwa sekondari na zwone zwi ḍo shumiswa vhukuma. Henefha hu ḍo sedzwa dzibugu dzo fhamabano dzi bvaho laiburari. Afha ndi hune nda ḍo pfa mihumbulo yo fhambanaho ya vhaḥwali uri vha ri mini nga mbingano musi ho sedzwa ṭhuṭhuwedzo ya vhomazwale.

1.8.4 Ngona ya soshioḷodzhikhala

Heyi ndi ngona ine khayo ra sedza ndivho ine muthu a vha nayo ye a i shumisa a tshi bveledza tsenguluso yawe. Ndi henefha hune muḥwali a ḍo sumbedzavho uri u na zwine a ḍivha nga ha mafhungo a kwamaho tsenguluso iyi zwi sa bviho buguni.

1.9 TSENGULUSO YA MAWANWA

Tsenguluso ya mawanwa i ḍo vha nga ḥdila ya u tou ṭalutshedzwa vhunga ngona ya khwaḷithethivi i tshi shumisa ṭhalutshedzo musi hu tshi itwa tsenguluso ya mawanwa. Hu ḍo dovha ha shumiswa mbambedzo vhunga hu tshi ḍo senguluswa vhuvha ha mbingano dza kale na dza musalauno.

1.10 ṬHODĒA DZA VHUDĪFARI

Ṭhoḍisiso iyi i ḍo dzhiela ndeme ṭhoḍea dza vhudifari. A hu nga kombetshedzwi muthu u dzhenela ṭhoḍisiso iyi. Muthu u ḍo tendelwa u ḍibvisa kha ṭhoḍisiso iyi arali a tshi vhona zwo fanela. Madzina a vhashela mulenzhe a ḍo dzula e tshiphiri.

1.11 NDEME YA ṬHODĪSISO

Kha ṭhoḍisiso heyi zwi ḍo kona u vhonala uri vhomazwale vha shela hani mulenzhe kha mbingano ya Tshivenda. Zwi ḍo dovha zwa vha zwa ndeme u ḍivha vhuḍi na vhuvhi ha u dzhenelela ha vhomazwale kha mbingano ya Tshivenda.

Nzudzanyo ya dzimbingano ndi zwithu zwo dowealeho kha mvelele ya Vhavenda. Ndila ine mbingano ya thomisa zwone zwi a shela mulenzhe kha uri mbingano iyo i lalame kana i si lalame, u fana na mbingano dzine dza thomiwa nga vhabebi vha tshi itela vhana vhavho, vhafumakadzi vha dzikhonani vha tshi ambiselana vhana, u khurumedzwa, u tshisa, u malela n'wana mufumakadzi a si ho, u malana ho sedzwa pfunzo, u malana ho sedzwa maimo, na zwiñwe.

NDIMA YA VHUVHILI

TSENGULUSO YA MAÑWALWA

2.1 MARANGAPHANĀ

Ngudo iyi i ɔo sengulusa mawanwa a mihumbulo yo fhambanaho ye vhañwali vha ñwala. Muhumbulo muhulwane ndi u ɔoɔa u pfa nga ha mihumbulo ine vhañwali vha tama u bvisela khagala kha vhathu malugana na mbingano ya Tshivenda uri vhomazwale vha shela hani mulenzhe. Ngauralo vhathu vha ɔo kona u pfa ɔhalutshedzo dzo fhambanaho dzi ambaho nga mbingano na ɔhuthuwedzo ya vhomazwale kha mbingano ya Tshivenda na zwiñwevho zwine vhañwali vha ɔoɔa u zwi swikisa kha vhathu vha zwi ɔivha.

2.2 ɔHALUTSHEDZO YA MBINGANO NGA VHAÑWALI

2.2.1 Stephens (1963:68)

Stephens (1963:68) u ɔalutshedza uri fhano shangoni vhathu vhoɔhe vha na mirado ya zwigwada zwa miɔa. Muñwe na muñwe wavho u na vhushaka ha malofha musi vha tshi bebiwa. Zwinoha, mbingano i ri bveledzela vhushaka ha miɔa. Kha vhushaka honovhu ndi hune na vhomazwale vha wanalavho.

Nga mvelele ya Tshivenda, khosi i tea u mala mukololo hu u itela uri hu bebwe khosi. Zwino huñwe zwi vha zwi tshi itelwa uri hu si vhe na vhuleme vhunga a tshi ɔo vha a tshi vho ɔivha matshilele na milayo ya vhakololo.

Zwi a itea muɔhannga a vha e na we a humbula u mala ene, u vho ɔo tou kombetshedzea hu u ɔoɔa u fusha vhabebi na mashaka kha nyimele iyi. Zwi sia mbingano iyo i sa lalami vhunga lwo vha lu si lufuno lwa muɔhannga u mala mukololo uyu. Ndi zwine muɔhannga a nga ɔi mala muñwe musidzana uyu wa u thoma zwi tshi mu kondela u ɔanganedza zwa fhedza vha tshi ɔalana. Kha fhungo ili, vhomazwale zwi ɔo ɔoɔea uri vha shela hani mulenzhe mbinganoni.

U ya nga ha mvelele ya Tshivenda muɔhannga u tou ambiselwa mufumakadzi, ha ngo tendelwa u sokou tou nanga khomba ine a i funa. Na kha sia ɔa musidzana u tou nangelwa munna, tshiñwe tshifhinga nau muɔivha a sa muɔivhi. Hu nga tou ɔiswa zwinepe zwawe wa zwi vhona. U vhona muɔhannga

wau ḍuvha ḷine wa khurumedzwa kana wa vthingwa. A hu sedzwi uri u a mu funa na kana ha mu funi. Ndi one maitete a Tshivenda ane a tewa u tevhedzwa kha mbingano ro sedza mvelele ya Tshivenda. Nzudzanyo hei i itwa nga miṭa hei mivhili, vhaamba vha pfana.

Musi arali i khosi i tshi tea u vthinga vhahulwane vha miṭa ndi vhone vhane vha dzula fhasi vha songa mutumba vha sedza uri ndi nnyi ane a ḡo fanela u beba khosi. Musi vho swika kha tsheo ya u fhedzisa ndi hafha hune vha tshimbidza dzekiso nga ndila ya mvelele ya Tshivenda.

2.2.2 Van Warmelo (1948)

Van Warmelo (1948) a tshi ṭalutshedza muṭa u ri:

All the people are part of the family groups and are related by blood, as such marriage builds families.

Zwi tshi amba uri vhathu vhoṭhe ndi mirado ya muṭa. Ndi henefha hune ha pfi vhathu vha muṭa wonoyo vha bva kha dzofha ḷithihi. Mbingano i fhaṭa muṭa kha vhavhili vho vthinganaho.

Van Warmelo (1948) u dovha hafhu a ṭalutshedza a ri:

In older times the Venda did not like to inter-marry with people whom they were not related for fear of getting from far.

U kwaṭhisedza uri vhathu vho vha vha tshi shavha u malana na vhatinda. Hu na nyofho ya uri u nga dzhena vhaloini u sa zwi ḍivhi. Zwo vha zwi zwa ndeme kale u ḍivha vhubvo ha vhathu vhane vha khou vthinga na vha sia ḷa ha mufumakadzi u a wana vhe na nyofho uri thaṅwe ṅwana washu u khou malwa nga tshivhimbili kana muḡini wa vhathu vhadenya. Zwi sa lavheleswa zwavhuḡi hu a vha na khuḡano mbinganoni.

Nga mvele ya Tshivenda mbingano i mona kha mashaka. U mala mutsinda zwi dzhiiwa zwo khakhea. Hu vha hu khou shaviwa uri u nga dzhenisa vhaloi muḡini. Hu nga vha vha ha munna kana vha ha mufumakadzini. Nga mvelele ya Tshivenda vha fanela u ḍivha nga vhuḡalo hune muthu a khou vthinga kana u vthingwa hone zwi dzhiiwa zwi zwa ndeme musu ho sedzwa mbingano.

2.2.3 Neil (1994)

U tšalutshedza uri musi vhathu vhe mbinganoni hu na zwithu zwa ndeme zwine vha tea u zwi dzhiela n̄tha uri mbingano i lalame.

Neil (1994:55) musi a tshi amba nga ha muhumbulo uyu u ombedzela u ri:

In marriage, one must accept responsibility for his or her own failure. One must also know what he wants.

Shangoni a hu na muvhuya, muñwe na muñwe u a khakha. Vhathu a vho ngo tea u ḁi hudza mbinganoni. Vhathu ndi ḁanga dza kholomo vha a kuḁana. U farelana lufhanga ndi tshithu tsha ndeme vhutshiloni. Muthu ane wa mu funa zwo leluwa u mu hangwela. Vhomazwale kha fhungo iḁi ndi zwa ndeme uri hu vhonele uri vha shela hani mulenzhe.

Mbingano vhathu vha tea u vha na vhuḁifhinduleli. Afha ndi hune vha ḁo lwa nga ḁḁila dzoḁthe uri vhuḁifhinduleli havho kha mbingano vha vhu bveledze. Arali ha ḁalesa dzipfanelo dzi si na vhuḁifhinduleli ndi hone ha hune ha fhedza muḁa u tshi khou vhilingana. Hu ḁo tḁoḁea uri vhomazwale vha shela hani mulenzhe kha fhungo iḁi.

A tshi isa phanḁa Neil (1994:40) u ri:

Serious illness or disability in parent disrupts family routines, interactions and roles and often realities.

Musi muñwe wa miraḁo ya muḁa a na mutakalo u si wavhuḁi, sa musi a na vhulwadze ha HIV, swigiri, u ḁangana ḁhoho, tshiivha na mañwe malwadze zwi nga swika hune zwa ita uri mbingano i si tsha lalama ha vha na u sa ḁanganedzana. Ndi zwa ndeme uri vhomazwale vha shela hani mulenzhe.

Musi ro sedza mbingano ya Tshivendḁa vhomazwale ndi vhathu vha re na mushumo muhulu. Arali kha mbingano muthihi wavho o khakha, ndi mushumo wa vhomazwale uri vhangana dzhenelela hani kha uri hu vhe na vhudziki mbinganoni. Ndi vhone vhane vha tshimbidza mafhungo a u farelana lufhanga kha vhavhili vho kuḁanaho mbinganoni. Uya nga ha mvelele ya mbingano ya Tshivendḁa vhomazwale a vha shaiwi muḁini.

Ha vha na inwe nyimele ya malwadze a ngaho swigiri, u t̄angana t̄hoho hu si tshena na tshumelo nduni kha wa munna ndi mushumo wa vhomazwale uri vha nga shela hani mulenzhe nga ndilade uri fhungo li lale hafho mudini kha havha vhavhili vho vthinganaho. Nga mvelele ya mbingano ya Tshivenda vhomazwale vha a mona lwa tshiphiri vha ita uri mufumakadzi a ite a tshi tswisa nnda tshiphirini muhumbulo muhulwane u wa uri muta u si kwashee.

2.2.4 Andrian (1985)

U shela mulenzhe ha vhomazwale kha mbingano ndi zwa ndeme. Musi hu na thaidzo mutani, thuthuwedzo ya vhomazwale uri mbingano i ime zwi a todea. Ndi zwine Andrian (1985:20) musa a tshi ombedzela muhumbulo uyo a ri:

Families are groups with relationship of staying together, related members helping each other, loving and carrying family responsibilities.

U ombedzela uri kha muta hu na vhusaka ho vhothekanaho. Muta ndi wa vhavhili vho dzhenaho kha mbingano. Musi vhomazwale vho dzula huthihi zwi a konadzea uri hu tshilwe nga mulalo kana nga u dzulela u lwa. Vhathu vha vha na lufuno vha thonifhana na u divha vhudifhinduleli zwi a konadzea uri muta wonoyo u bvedze mitshelo yavhudi.

U vha na lufuno, vhatu vha thusana ndi zwa ndeme kha uri mbingano i bvelele zwavhudi. Hu do todea vhomazwale uri vha shela hani mulenzhe kha mbingano.

U ya nga ha mvelele ya mbingano ya Tshivenda lufuno-funo lu a todea. Vhane vha funana vha a thusana. Muthu ane wa mufuna zwo leluwa u mu pfa na u mu thonifha. Ndi zwa ndeme kha mbingano ya Tshivenda uri vhomazwale vha nee thuthuwedzo kwayo.

2.2.5 Goode (1982)

Lufuno lu bvelela kha mirafho yothe. Mbinganoni lufuno lu tea u langiwa nga ndila yone. Lufuno lwa sa langiwa zwone hu a vha na masiandaitwa a si avhudi zwi tshi katela thalano na mabulayo.

Goode (1982:24) u talutshedza u ri:

Since strong love attachments apparently can occur in any society and love is frequently a basis for provide to marriage it must be controlled or channeled in some way.

Izwi zwi tshi ombedzela uri lufuno mbinganoni lu fanela u languliswa zwone. Munna u fanela u sumbedza lufuno kha mashaka a mufumakadzi wawe, zwo ralo vho na kha wa mufumakadzi u tea u funa vha lushaka lwa ha munna. Arali lufuno lu sa langiswa zwone, kha vhavhili vho vthinganaho hu a vuwa khakhathi tshilwelwa hu u sa kona u dzhiela mashaka a vhothe ntha. Lufuno lwone lupe a lu na vhutshivha a lu dzuli lu tshi vhalela muthu mulandu nahone lwo buḁa. Lufuno lu fuka zwothe. Lufunofuno lwa sa vha hone mbinganoni zwi ḁo ḁoḁa uri vhomazwale vha vhonele uri vha shela hani mulenzhe.

Goode (1997:174) u ḁalutshedza uri kha tshaka nnzhi dza vharema lufuno lwa vhana vhone vhane lu dzula lu hone khavho. Lufuno holu naho lu hone a lu thithisi nzudzanyo dzo itwaho nga vhabebi kale musi vha tshe vhaḁuku.

Vhana lufuno lwavho lu a nyadziwa hu dzhiiwa uri ndi lufuno lwa matamba vhana, lu a nyadziwa a vha lavheleli uri lu nga vha swikisa kha uri vha fhaḁe muḁa wo dziaho.

ḁuḁhuwedzo ya vhomazwale kha mbingano ya Tshivenda kha u eletshedza ndi ya ndeme. Tshivenda tshiri kholomo ya ndila a i fhedzi hatshi. Ho ḁa vhaeni muḁini hu lavhelelwa uri vha tea u swielelwa zwavhuḁi. Arali ha dzhielwa ntha mashaka a lurumbu luthihi zwi a ḁisa khuḁano. Ndi henefha hune tsivhudzo uya nga ha mvelele ro sedza mbingano ya Tshivenda ya ḁo ḁoḁea.

2.2.6 Manamela (2005)

Musi muthu a songo mala kana u malwa u a nyadziwa. Zwi dzhiiwa o seḁwa. Manamela (2005:14) u ḁalutshedza u ri:

To be unmarried and divorced are treated negatively in most African communities. In rural areas, such people are not even recommended by the School Governing Bodies to be principles in school. New areas where there are many such people are often given derogatory names. Another name is UDF which referes to unmarried Divorced and frustrated people. All these names are more indicators of the rejection of unmarried people by their respective communities.

Vhathu vha vhona muthu a songo malwaho kana a songo malaho nga ndila ya u mu nyadza. Hu a vha na luvhengela lwa u sumbedza uri o kundelwa. Vha nyadziwa hothe nga lushaka. Hu a swika na hune vha irwa madzina. Vha vhoniwa sa vhathu vho dadhaho vhutshiloni vha si tsha divhaho phanda na murahu. Mihumbulo yavho na yone i a nyadziwa. U dzhielwa fhasi uhu hu a vha thithisa vhukuma ngauri shangoni muthu muwe na muwe u a funavho u ambelwa zwivhuya.

Musi muthu a songo vhingwa kana u vhingwa nga mvelele ya Tshivenda ro sedza mbingano zwi dzhiwa o seha. U swika na hune a irwa madzina. Arali e muhannga u vhidzwa upfi khombe e wa mufumakadzi u vhidzwa upfi khombamutshelukwa.

Ro sedza mbingano ya Tshivenda zwi do todea uri vhathu vhahulwane vha dzhenelele u tuwisa samba heli hu vhe na vhudziki.

2.2.7 Diane (1998)

Diane (1998:30) a tshi talutshedza muta uri ndi muso vhathu vhavhili vha tshi vha tshithu tshithihi zwo itiswa nga mbingano. Izwi zwi bvisela khagala kha bugu yawe ine ya pfi “families” muso a tshiri: A family is when two people are joined together by marriage”.

Izwi zwi tshi amba uri muso vhathu vho vhingana vho no vha nama nthihi. Vho no vha muta. Munna u tea u funa mufumakadzi wawe ngeno mufumakadzi a tshi tea u thonifha munna wawe.

Hu fanela u vha na u farisana kana u tikedzana muso hu madakaloni na zwililoni. U vha sala ha muwe zwi kwama muwe vhunga vho no vha nama nthihi. Mbinganoni zwi do todea uri vhomazwale vha shela hani mulenzhe.

U tutuwedza uri mbinganoni hu tea u vha na thonifho ho sedzwa todea dzothe dzine dza ita uri mbingano i lalame. Vhuthihi na lufuno ndi tshone tshikuqedzi tshihulwane tshine tsha ita mbingano i tshile. Ndi zwa ndeme uri vhomazwale vha shela hani mulenzhe.

2.2.8 Bivhili (1939)

Malugana na mbingano, Bivhili (1939; Genesi, 1:28) hu pfi mbingano yo thomiwa nga Mudzimu ngei tsimuni ya Edeni. Izwi ri zwi pfesesa zwavhuḁi musu Mudzimu a tshi ri:

Bebani ni ande ni nge muḁavha wa lwanzhe.

Fhungo ili li khwaḁisedza ḁhalutshedzo ya uri mbingano ndi musu munna na musadzi vha tshi swika hune vha malana vha dzula vhoḁhe. Hu lavhelelwa uri mbingano i fanela u bveledza vhana.

Ndi henefha kha yeneyi bugu ya tsiko he Mudzimu kha Bivhili (1939; Genesi, 2:18) a tshi ḁalutshedza u ri:

A si zwavhuḁi muthu a tshi dzula e eḁhe, ndi ḁo mu sikela mufarisi o mu fanelaho.

Ndi zwe ngazwo Mudzimu a sikela Adamu mufarisi o mu fanelaho. Mudzimu o vha e na ndivho khulwane o sedza uri ndi ngani mufarisi a tshi tea u vha hone.

2.2.9 Amelig (1962)

Amelig (1962:110) a tshi ḁalutshedza u ri:

Bless those who persecute you bless and do not curse, rejoice with those rejoice and weep with those who weep. Be of the same mind toward one another do not be naughty in mind.

U khwaḁisedza uri kha hu vhe na vhushaka havhuḁi ha vhomazwale. O bvisela khagala uri hu na vhomazwale vhane vha shela mulenzhe kha mbingano nga ndila ya u ita uri mbingano i si lalame. U ombedzela uri hu fanela u vha na u hangwelana mbinganoni. Vhathu ndi ḁanga dza kholomo vha a kuḁana.

Uya nga mvelele ya mbingano ya Tshivenda, hu lavhelelwa u pfi arali muthu a vHINGA kana u vHINGWA hu fanela u vha na zwiḁuhulu. Henefha hu ḁo ḁodea ḁhuḁuwedzo ya vhomazwale uri vha shela hani mulenzhe kha fhungo ili. Zwi ḁo dovha zwa ḁoda na zwiimiswa zwa vhafunzi kha u tsivhudza uri ḁwana u bva Mudzimuni, ndi ene mukovhi. Nga Tshivenda mbingano a si lufuno ndi u vha na vhana.

2.2.10 Mönnig (1976)

Ndi zwa ndeme uri musi muvhera kana khomba yo no vhina i tea u dzhena mbinganoni. Zwa sa ralo vhahulwane vha a bva fulo la u vhoneisa uri kani vhaloi vho tshivha uyo muṭhannga kana musidzana.

Mönnig (1967:129) a tshi ṭalutshedza u ri:

Married status, is nevertheless, a highly desirable one. In fact it is an obligation status, in that it is expected that every member of the society of an appropriated age should marry. If a person does not marry. Whether a man or women, the cycle in the exchange of marriage goods is broken to the detriment of all the relative invaded.

2.2.11 Mbiti (1973)

Mbiti (1973:106) u ṭalutshedza uri hu na vhabebi vhane vha tenda kha zwa u nangela vhana mufunwa. Musi mufumakadzi o ḡi hwala ṅwana wa hone vha dzula vho no mu bvisela dzekiso. Zwine zwa vhidzwa u pfi ndi u tota tshikunwe. ṅwana hoyu wa musidzana a tshi aluwa hu vha ho no vha na vhuṭanzi ha u ri u ḡo malwa nga nnyi nahone ngafhi. hu na hune kha maṅwe mashango ṅwana a tendelwa u ḡi nangela mufunwa. Vho no gudana lwa tshifhinga tshilapfu, wa muṭhannga u a kona u ḡivhadza vhabebi na vhomakhadzi uri ene u vho funa zwa u vhingana.

Mbiti (1973:106) a tshi ya phanḡa u ri:

In some part of Africa, parents choose marriage partners for their children even before they are born. This is to make absolutely sure that they do get someone to marry... another custom is to let the young people themselves to find the person they wish to marry, and then inform their parents or their relatives.

U sumbedza uri musi vhatu vha tshi dzhena kha mbingano a hu sokou malwa nnyi na nnyi. Khaladzi na khaladzi zwo iledzwa uri vha malane. Zwi dzhiiwa e maṭula. Kha lushaka lwa mme kana khotsi hu na mikano yo vhwahaho. Hu na lutendo lwa uri vhatu vha malelana nga tshishaka tsha tsini tsini, murafho u no begwa kanzhi hu a vha na u thithisea zwi tshi elana na vuholefhalo.

Mbiti a tshi ya phanḡa u ri kha dziḡwe tshaka fhanḡ Afurika vha a tenda kha u mala vhafumakadzi vhanzhi. Musi mukomana kana murathu o lovha u malelwa mufumakadzi. Zwi vha zwi tshi khou itelwa uri hu songo sala muthu nḡa a si ho kha zwa mbingano. Musalauno u zwi tevhelela zwi vho konḡa nga yone mbofholowo. Hu na hune zwa kha ḡi itiwa fhedzi zwi vho konḡela vhatu vha musalauno u zwi tevhedza vhunga vhezhi havho vha tshi funa mbingano ine ya vhohekanya vhavhili tsumbo u saina nga tshau ndi tshanga, tshanga ndi tshau.

2.2.12 Mair (1969)

Mair (1969:10) u ḡalutshedza uri muthu arali o no aluwa u ḡoda u vHINGA kana u vHINGWA zwi vhonala nga vHUTAMBO vhune ha itwa. Uri muthu o vhibva zwi vhonala nga u itelwa vHUḡAMBO, a hu tendelwi u vHINGWA kana u vHINGA muthu a songo pfukaho kha hovho vHUḡAMBO. Vhaswa vha Afurika Tshipembe vhone vha lugisela vHUḡAMBO nga u tou rubiswa munna wa Afurika Tshipembe arali a songo ruba ha dzhiiwi sa munna vhukuma. U ruba ndi hone hune ha bika munna a vha munnanna. Wa musidzina ene u pfukekanya nga kha ngoma nanzhi sa Tshikanda, Domba, u imbelwa. Henefho u vha a tshi khou lugiselwa uri mbingano ine a ḡo ḡangana nayo a i farise hani uri i lalame. Ndi hone hu bikwaho musadzi vhukuma. Vhutambo ha minyanya i no itiwa i vha i khou vhofoholola vhaswa uri vho tendelwa u dzhena kha zwa mbingano na vhudzekani.

2.2.13 Mbiti (1975)

Mbiti (1975:105) u ḡalutshedza uri u ruba hu vha hu tshi khou lugisela vhaswa u dzhena mbinganoni na u alusa miḡa.

U bvisela khagala a ri musi hu tshi rubiswa vhatukana vha a tshewa tshipiḡa tsha vhudzimu, malofha a tshi shuluwa vhone vhane vhaswa vha vha vha tshi khou zwi tenda uri vha ḡo beba vhana. Mbiti (1975:105) sumbedza uri:

Where circumcision and clitoridectomy are practiced they symbolically represent the flow of life through shedding of blood from the organs of reproduction. Young people accept that they have to become the bearers of children.

Izwi zwi khwaḡisedza uri nga murahu ha u rubiswa a hu na tshi no vha khakhisa u dzhena mbinganoni ngauri vha ḡo vha vho vhofoholowa lwa mulayo.

2.2.14 Alpaslam (1997)

Alpslam (1997:3) u tšalutshedza uri vhaswa vhane vha khou tšoda u dzhena mbinganoni vha tea u eletshedzwa nahone hu tevhedzwe maitete othe a mbingano. U tenda ngeletshedzo zwi thusa mbingano yavho uri i kone u titima i lalame. Vha vhingani vha fanela u wana tshifhinga tsha u di lavhelesa. Zwi dovha zwa vha thusa na vhuđifhinduleli mbinganoni. Vhavhingani vha fanela u dilugisela uri zwi nga itea vha di wane vha khou dzula na vhomazwale, vha fanela u dilugisela vhuđifari havhuđi. Vha fanela u fundedzwa ndila dzine muthu a nga kona u fhungudza dziphambano na u divha ndila dza nyambedzano na u dibadekanya na vhutshilo ha ngomu mbinganoni. U thomphana mbinganoni na lufuno ndi zwone thikho ya mbingano.

2.3 MAGUMO

Vhañwali vha fanaho na Van Warmelo (1948), Andrian (1994), Neil (1994) na vhañwe vho ñwalaho zwi pfallaho malugana na mbingano vho katela na thuthuwedzo ya vhomazwale kha mbingano. Vho ombedzela vhukuma uri mbingano ndi musu muñhannga na musidzana vha tshi tangana vha vha muña. Muñani wonoyo vhomazwale vha a kona u wanalavho.

Zwi a konadzea uri vhathu vho vhingana vha kombetshedzwa u dzula na vhabebi vha munna. Kha mbingano yeneyi zwi do sedzuluswa uri vhomazwale vha khou shela hani mulenzhe.

NDIMA YA VHURARU

ZWITHITHISI ZWA VHOMAZWALE KHA MBINGANO

3.1 MARANGAPHANḐA

Kha ndima iyi hu ḑo senguluswa zwithithisi zwa vhomazwale kha mbingano ya Tshivendḑa. Tshipikwa tshihulwane ndi u vhona uri vho mazwale vha shela hani mulenzhe kha mbingano. Kushelele kwavho kwa mulenzhe zwi a itea zwa bveledza masiandaitwa a si avhuḑi.

3.2 U LAULA

Hu na nyimele ine vho vhinganaho vha ḑi vhona vha tshi kombetshedzea u dzula na vhomazwale. Vhomazwale u a wana vha tshi vho ḑoḑa u langa muḑa wonoyo.

U wana vha tshi tama u pfesesa uri masheleni a khou tshimbila hani. Arali wa munna o vha a tshi vho fha tshelede vhabebi vhawe a sa athu vHINGA, musi o no vHINGA vha thoma u vha na luvhengela kha mufumakadzi hoyu ngauri vha ḑo vha vho no ḑowela u fara gwama. Ndi henefha hune wa wana vha tshi dzhia tsheo uri zwiliwa hu rengwe zwifhio na u ḑivhesesa uri uyu mufumakadzi o ḑewa vhugai ya u ḑundela vhana. Mufumakadzi arali a sa vha bvisela khagala ndi henefha hune ha thoma u vuwa pfirmipfiri muḑani. U wana vha tshi swika na hune vha moneledza vha gogomedza uyu wa muḑhannga uri ni songo mu fha masheleni manzhi ngauri u khou sokou phusukanya.

Vhomazwale u wana vha tshi dovha vha dzhenelela kha u ḑoḑa u pfiwa. Musi wa mufumakadzi a tshi vuwa u lenga o ḑi lalela na munna wawe u a wana vha tshi zwi kwatela, wa pfa vha tshi mu goḑa vha tshi funa uri a vuwe hu tshe luswiswi a shume. Zwithu zwo raliho zwi a thithisa mbingano kha avha vhavhili vhunga wa munna a sa ḑo funa u laulwa nga vhabebi vhawe.

Hu a swika na hune vha vhudza wa mufumakadzi uri ḑwana o hula vha khou ḑoḑa kuḑwe kuḑuhulu. Avha munna na mufumakadzi arali vha sa athu zwi humbula kana vho guma kha yeneyo mbalo zwi a swika hune zwa thithisa mbingano vhunga ḑhamusi mutakalo wa mufumakadzi u tshi ḑo vha u sa tendi. Vhomazwale vha ḑo pfa vha sa farei zwavhuḑi zwa vusa bonyongo muḑani.

Ndo kwama mufumakadzi wa Makonde 1 ane a vha na tshenzhemo ya muṭa o nṭalutshedza uri kanzhi vhabebi vho alusa ṅwana khavho na musi o no hula u ḡi dzula e ṅwana ndi henefha hune vha sokou humbula uri na masheleni a vha vhavhili vha nga si kone u a fara. Ndi uri khavho ṅwana u ḡi dzula e ṅwana na musi o no vhingana. Zwi a konda uri zwi bve muhumbuloni.

Mufumakadzi wa Makonde 2 u ṭalutshedza uri arali wa munna o lenga u vhingana, musi a tshi khou shuma arali o vha a tshi fha vhabebi vhawe tshelede musi ho no vha na dzitshanduko u a wana vhomazwale vha tshi dzhenwa nga vivho ḡa u vshivha tshelede uri a vha tsha i wana u fana na mathomoni. Hu a swika na hune vha semana vha tshi rwa mulenzhe na fhasi vha tshi ri maḡithu o ḡa a sa penyi zwino a khou penya nga tshelede dza ṅwananga. Ha swika na hune a vhudzwa maipfi a uri o ḡa o onda zwino u vho penya. Maitele aneo a a swika hune a thithisa mbingano.

Mufumakadzi 3 wa Makonde uri ano maḡuvha ho no vha na badzhethe. U a wana hu tshi vho shumiswa vhutea miṭa miḡini. Hu tshi thivhelwa vhana uri vha si ḡalese. Vhomazwale musi ṅwana o hula vha takalela uri hu khou ḡa murathu. Musi wa mufumakadzi kana munna a tshi hana zwi a ḡisa khudano khulu muṭani.

Munna 1 wa Makonde u ṭalutshedza uri vhabebi musi vhana vho vhingana kha vha ṭhonifhe vha ḡivhe uri tshifhinga tsha u vha na ṅwana wavho tsho fhela ho sala tshawe na mufumakadzi wawe. U dzhenelela ha vhomazwale vha tshi ṭoda u laula zwi a thithisa mbingano.

Mukegulu 1 wa Makonde u dovha a ṭalutshedza uri mufumakadzi a tshi ṭoda u fhavho tshelede vhabebi vhawe kana mashaka u fanela u tou dzumbetshedza, arali zwa waniwa nga munna wawe kana vhomazwale u a wana vha tshi bilufhala dzimbiluni dzavho. Hezwi zwi tshi tou vha tshiga tsha uri ha ngo tendelwa u thusa mashaka awe nga masheleni vha fanela u lalela luvhondo naho nyimele i tshi khou hana.

U ḡi dzhenisa ha vhomazwale kha u laula masheleni zwi a swika hune mbingano ya thithisea. Munna wawe na ene u tea u pfesesa uri mufumakadzi wawe ha

ngo tou wa sa mvula o tou begwa nga vhathu vhane vha tea u diphinavho nga mitshelo.

A tshiya phanda o dovha a sumbedzisa uri na wa munna musu a tshi nea mashaka awe tshelede tshiphirini, arali mufumakadzi a zwi wana zwi a vusa mufhirifhiri mbinganoni. Mafhungo kha vhe khagala kha vhothe munna na mufumakadzi ngauri vhane vha funana a huna tshiphiri khavho. Hu do todea thuthuwedzo ya vhomazwale uri fhungo la kushumisele kwa tshelede ho sedza thuso ine ya tea u ya mashakani li fanela u langwa nga ndila de uri mbingano i si thithisee.

Mushumela mupo 1 u bva Muledane u sumbedza uri khudano i a vha hone mutani musu wa munna kana mufumakadzi a tshi fha vhabebi kana mashaka awe tshelede tshiphirini. U sumbedzisa uri ndi zwavhudi vhathu vha tshi vhea fhungo tfulani mutane na mutane a vha khagala uri hu na masheleni o imaho ngauri ane a do vha a tshi khou bva mudini a tshi ya kha shaka likene. Ndi zwa ndeme uri vhomazwale vha shele mulenzhe kha fhungo ili.

3.3 MUFUMAKADZI O FUNZEAHO

U phasa ha mufumakadzi pfunzo dza ntha dzi ngaho digirii, Onasi, Masitasi na vhudokotela ha pfunzo zwi a mu fha tshirunzi. Musu mufumakadzi o funzea u fhira munna, munna u a dinyadza a pfa a sa tsha thonifha munna wawe lune zwa nga disa phambano mutani ine ya nga di bvedza thalano kha avha vhavhili.

Vhomazwale u wana vha tshi thithisa mbingano nga u dzhenelela vha u nea mutsiko wa uri mufumakadzi arali o maliwa u tea u dzula hayani a lela vhana a vha bikela na u lima masimuni. Hu a swika hune vha shela na muya wa munna uri musadzi a shuma u do ni nyadza. Hezwi zwi nea thuthuwedzo mmbi ya uri mbingano i si tshimbile.

Mönnig (1967:129) a tshi talutshedza u ri

Married status is nevertheless a highly desirable one. In fact it is an obligation status in that it is expected that every member of the society of an appropriate age should marry.

Mönnig u khwaṭhisedza uri muthu a tshi vhingana a songo sedza maimo kha sedze uri u na lufuno na muthu onoyo. Ndo kwama mukegulu 2 vha Makonde vho sumbedzisa uri arali vhana vha vhomazwale vha songo dzhena tshikolo vha ya phanda vha a ḍelwa nga muya wa vivho zwa vho thithisa mbingano.

Mukegulu 3 wa Makonde o ṭalutshedza uri arali mufumakadzi o funzea hu a swika hune wa munna a ḍinyadza a pfa o ṭukufhala o dovha a ṭalutshedza uri nga mvelo kale pfunzo yo vha i tshi dzhiwa i ya vhanna. Vhafumakadzi vha lavhelelwa u shuma mishumo yoṭhe ya miḍini i ngaho u alusa vhana, u bika, u lima na u kulumaga. Pfunzo i dzhiwa sa tshithithisi mbinganoni ngauri na u ṭalifha i a ṭalifhisa. Vhomazwale vha vha vha tshi khou shavha uri mufumakadzi hoyu a funzeesa u ḍo shavha hoyu wa munna nahone a dovha a vulea maṭoni. Hupfi a re na ṅdivho o wana lupfumo.

Mushumelamupo 1 wa Muleḍane we nda wana o ṭandavhudza mafhungo a uri kanzhi muthu a tshi ṭoḍa u vhingana musalauno u sedza pfunzo. Vhaṅwe vha wanana magudedzini kana zwikoloni zwa ṅṭha zwa pfunzo vha sa ḍivhani. U vha o no humbula a uri a mala mufumakadzi o funzeaho u ḍo shuma vha thusana hafha muṭani. Mufumakadzi na ene a tshi ṭoḍa munna ha ṭoḍi a no lisa kholomo u lavhelesa vhenevha vhanna vha re na pfunzo. Zwe muṅwe na muṅwe wawe a lavhelesa kha muṅwe musu zwi si tsha konadzea ndi hafha hune muṭani ha vuwa bonyongo hu tshi vho lwelwa masheleni. Vhomazwale na vhone vha tshi khou dzhenelela vha tshi vhangavho tshelede zwenezwo zwa fhedza mbingano i tshi khou thithisea.

Mushumelamupo 2 wa Muleḍane a tshi bvisela khagala fhungo ḷi u ṭalutshedza uri vhunzhi ha vhafumakadzi vha a fhedza tshifhinga tshinzhi vha si ho hayani vhe kha zwa pfunzo.

Zwiito zwo raliho zwi dzhenisa nyofho kha wa munna uri mufumakadzi wawe a khou lenga u vhuya ṭhaṅwe hu na vhaṅwe vhanna vhane vha khou mu mona. U shavha u dzulela ngomu sa maṅo a khuhu. Kha nyimele iyi u a wana vhomazwale navhone vha sa zwi pfesesi vha tshi hambulela uri tshilengo ndi tsha u mona ṅwana wavho.

Musi mufumakadzi o funzea u a wana hu tshi vha na vivho kha vhomazwale. Zwi bvelelesa kanzhi vhana vha henefho muḁini vha songo funzea u ya kule na u shuma vha sa shumi. Kha vhomazwale hu a dzhena ḁimuya ḁa u vhivha hoyu mufumakadzi. Vha pfa uri u khou ḁongela vhana vhavho nga pfunzo ine a vha nayo.

Musi mufumakadzi o funzea u a kona u vhona zwiphiri vhunga a tshi ḁo vha a tshi kona u vhala. Munna arali e na bambiri dza tsumbamuholo (salary advice) mufumakadzi u a kona u vhona uri tshiimo tsha masheleni tsho imisa hani. Arali hu na maḁwe masheleni a no khou ngala-ngala nḁa hu tshi ḁundelwa vhana vha nḁa naho zwi zwikolodo, u ḁo kona u zwi wanulula uri ha eḁhe hu na vhaḁwe vhasadzi nḁa vhane vhana vhavho vha khou unḁiwa nga munna wawe. U ḁo konavho u vhona uri hafha hayani zwithu zwi tshi khou lemela ndi ngauri tshiimo tsha masheleni tshi nḁa ha ndango. Musi wa mufumakadzi o zwi wanulula sa izwi maḁari na one a tshi amba a nyeḁulela vhomazwale u a wana vha tshi zwi dzhia nga ḁinwe sia, wavho pfa vha tshi mu goḁa ngazwo vha tshi ri munna ndi nḁou ha ḁi muri muḁwe fhedzi. Zwiito zwenezwi arali zwi sa itwa nga nḁila ya vhuronwane muḁi u a sala u matumba dzo ḁala matemba.

3.4 U SHAYEA HA MBEBO MUḁANI

Muḁani arali hu sa wanali ḁwana kana hu tshi bebwa mbeu nthihi kanzhi vhe vhasidzana zwi a swikisa kha ḁhalano. Vhunga na vhomazwale vha tshi swika hune vha si zwi tanganedze. Vha a mu goḁa na nga luimbo vha ri “matakadza mbiluni ndi ḁwana”. Hu a swika na hune vha amba na maipfi a u vhavha vha ri o mala phulu.

Tshipikwa tshihulwane tsha u mala musadzi ndi u beba vhana. Musi ḁwana a si tsha wanala zwi swika hune zwa vusa pifiriri muḁwe a tshi vho pomotshedza muḁwe uri ndi ene a sa bebi.

Zwa vhuya zwa swika kha nyimele iyo kanzhi zwi mbo ḁi ḁisa ḁhalano ngauri na vhomazwale vha vha vha tshi khou dzhenelela uri hu fanela u vha na kuḁuhulu kana muḁaifa. Vha ḁelwa nga nyofho ya uri tshifani a tshi nga yi phanḁa. Ndi henefha hune vha kombetshedza uri hu malwe muḁwe musadzi ane vha lavhelela uri u ḁo mbo ḁi beba mutukana.

Izwi zwi tikedzwa nga Makuya (1992:2) he ra pfa vhomakhadzi vha tshi ri Tshiwela u tea u mala muzwala wawe Nndileleni ane a do mu bebela mujaifa vhunga Vho Esitere vho vha vho beba musidzana.

Vhomazwale thuthuwedzo mmbi vha a kona u i zwala nga u sa divha uri nwana u bva Mudzimuni. A hu tou vha na zwivhuya zwine vhane vha vha na vhana vha ita, tshi tou vha tshilidzi tsha Mudzimu u shudufhadzwa nga vhana.

Hu a swika na hune vha goa wa mufumakadzi vha ri ri do ruma gona. U a dovha a pometsshedzwa na milandu ha pfi a tshe khomba o nula thumbu. Maipfi o raliho a a thithisa mbingano vhunga na wa munna a tshi swika hune a dzhenwa nga ndado.

Tshinwe tshifhinga arali zwi tshi khou bva kha wa munna, vhomazwale vha a swika hune vha mona wa munna vha vhudza wa mufumakadzi uri a tswise, vha mu laya vha ri mujatshawe u a dzumbama. Musi o no tswisa ho no vha na kubegwa u a wana vha tshi kutela. Khombo i vha musu zwo wanala vhunga Vhavenda vha tshi ri: “naho wa i viela phakhoni mahunguvhu a do i rurulula”.

Mukalaha 1 wa Dzingae u talutshedza uri musu muthu o vHINGA kana o vHINGWAHO hu lavhelelwa nwana. Hu a swika na hune vhomazwale vha ita mutsiko arali mufumakadzi wa hone o fhatutshedzwa nga vhana vha vhasidzana. Vhomazwale vha a thoma u mu goa wa pfa vha tshi ri hu khou todea wa tshifani. Muhumbulo muhulwane hu khou todiwa mujaifa ane a no do sala o fara tshifani.

Mukalaha 2 wa Dzingae u talutshedza uri arali mufumakadzi o dzhena mbinganoni na vhana, a tou khakha tshinwe tshithu u godwa nga vhana vhea a da navho. U a thoma u vhidzwa na nga madzina a zwigodo ha pfi u vho tonga a hangwa uri o da a tshi kungulusa magwadi. Zwithu zwo raloho zwi a thithisa mbingano.

Vhafunzi 1 vha Makonde vhe nda vha wana vho sumbedza uri nwana u bva Mudzimuni ha bvi kha muthu. Lune arali fhungo ili ja sa sedzwa zwavhudi mbingano i a kona u thithisea.

Mukegulu 1 vho t̄alutshedza uri arali hafha hayani hu si na kukope zwi tshi bva kha wa munna, vha a swika hune vha dodomisa mufumakadzi uri a tswise uri hu wanale kuḁuhulu hafha muḁani. Khombo i vha ya musii tshiphiri tsho punḁa ha swika hune wa munna a zwi pfa zwi a thithisa mbingano.

Vho dovha vha t̄alutshedza uri arali zwi tshi khou bva kha wa mufumakadzi, wa munna u a dzulelwa fhasi nae tshiphirini ha pfi u fanela u t̄oḁelwa mufumakadzi wa u beba vhana. Arali fhungo iḁi i sa tshimbidzwa zwavhuḁi hu a swika na hune mbingano ya thithisea.

Hu a swika na hune munna na mufumakadzi vha tshimbidzwa na dziḁanga na vhaaporofita lu si na vhukono. Tshivhangalelwa hu ḁwana. Arali vhomazwale vha sa tshimbidza fhungo iḁi zwavhuḁi muḁi u kwashea vhunga t̄haḁwe wa mufumakadzi a tshi ḁo vha a sa pfani nazwo zwa mindaandane. Ene a tshi tenda kha uri ḁwana u bva Mudzimuni.

3.5 VHURERELI HO FHAMBANAHO

Arali munna a mala musadzi a si mutendi ane a tenda kha zwa vhuḁanga kana musadzi a malwa nga munna a si mu tendi, na zwone zwi nga ḁisa khudano muḁani.

Vhomazwale arali vha tshi tenda kha vhurereli u wana vha tshi kombetshedza uri hu tovhelwe zwavho. U wana hu tshi khou tea u farwa muḁi nga ḁdila ya tshizioni. Musadzi u nga wana a tshi khou hana zwenezwo zwa ḁisa pfudzungule muḁini.

Vhomazwale vha thoma u vha na luvhengela ngauri vha dzhia uri vha khou nyadziwa. Mukegulu 3 vha bvaho Makonde vha ri vhurereli ha muḁwe na muḁwe vhu tea u t̄honifhiwa.

Tshiḁwe tshifhinga hu a swika na hune vha ri hei ndi kereke ya muḁa a hu na ane a tendelwa u dzhena iḁwe.

U a wana tshiḁwe tshifhinga hu na thabelo dza u ḁidzima, hu na lutendo lwa uri arali wo ḁidzima u a t̄avhanya u wana phindulo ya zwine wa khou t̄oḁa Mudzimuni. Arali mufumakadzi a tshi dzhena inwe kereke, munna a tshi dzhenavho iḁwe na vhomazwale vha tshi dzhena iḁwe u a wana musii zwa sokou

itea ha wa lufu muṭani uyo u a wana vhafunzi vha tshi vhivhana. Arali maitele aya a sa sedzwa zwavhuḍi mbingano i a thithisea.

Arali wa mufumakadzi a na maitele awe ane a a ita a tshi rerela midzimu yawe ḡuvha liṅwe na liṅwe, zwi a swika hune vhomazwale arali vha sa tendi khazwo vha zwi nyefula. Mishonga yawe arali kana e maine wa wana i tshi laṭwa vha ri dzharaṭani yavho a hu dzheni mushonga.

Tshiṅwe tshifhinga u a wana a tshi fhiwa mutsiko hu sa tendelwi a tshi fhaṭa nṅḍu ya u tungulela arali e maine wa ṭhangu. Musi zwo ralo zwi livhisa kha dziphambano muṭani vhunga ene mune wazwo a tshi ḡo vha a tshi zwi funa na u zwi pfesesa ngeno vhaṅwe vha sa zwi funi.

U dzhena ha vhatu muṭani vha tshi ḡa u thusiwa zwi a sia vhomazwale vha tshi vho vhona muḍi u si tshena tshirunzi lune ha nga vha na mahokoko. Hu na khonadzeo ya uri u ḡesa ha vhaeni hu dzhenelele kha u pwashékana ha mbingano.

Mukala 3 wa Dzingae o ṭalutshedza uri mafhungo aya a vhurereli ndi zwa ndeme u ḡivha mufumakadzi kana munna ane wa khou ya u dzula nae, na mashaka awe hu tshe na tshifhinga. Zwi a thusa kha u ḡi lugisela nyimele ine wa ḡo ṭangana nayo.

3.6 U DZHENA MBINGANONI HO NO VHA NA N'WANA

Vhutshiloni hu a swika hune munna a mala masadzi e na vhana vha muṅwe munna kana munna e na vhana vha muṅwe musadzi. Kanzhi mbingano dzo raliho a dzi lalami ngauri vhana vha muṅwe mubebi kanzhi vha nyadza ula muṅwe mubebi. Zwithu izwi zwi bveledza khakhathi kha avha vhatu vhavhili.

U wana vhomazwale vhe na luvhengela lwa vhana vho ḡiwaho navho. Zwenezwo zwi vha na masiandaitwa a si avhuḍi kha mbingano iyo. Hu a swika na hune wa mufumakadzi a goḍiwa ha pfi o ḡa na khangamutupo. A hu na zwine a nga amba.

Mukehulu 4 wa Makonde u ṭalutshedza uri ano maḡuvha ho no vha na maṭula. Arali khotsi a songo ḡiilisa u a wana a tshi dodonga n'wana we uyu mufumakadzi a vhingwa nae arali e wa musidzana. Zwiito zwo raliho zwi a thithisa mbingano.

Hu tea u vha na dzulo na vha shumelavhupo na vhafunzi vha ñea ngeletshedzo vhomazwale, munna na mufumakadzi na vhana ngauri zwa dzhenwa nga vhutsilu zwoṱhe zwi a balangana. Vha tea u ṱalutshedza zwivhuya na zwivhi zwa musu vhathu vha tshi dzhena mbinganoni na vhana. Hu sumbedziswe na dzikhaedu dzine dza nga vha hone kha mbingano yavho yo no vha ho na vhana vho wanalaho afho muḍini kana vho ḍiwaho navho, vha fariswe hani afho muṱani. Wa sa thomiwa henefha mbingano i nga thithisea.

Mikhwa ya vhana avha ya peama u wana vha tshi rinwa na madzina ha pfi magoya a khou fhedza mugayo wa ñwanaga. Mme avho maipfi aya a mu kwatisa. Ndi ngoho ya uri fhondo ḽi si ḽau u ṱhuvha li tshi zhamba. Vhomazwale musu vha tshi fara vhana u vhavha zwi a ḍisa mutsiko kha mme vhunga muñwe na muñwe a tshi funa ñwana wawe.

Mafarele a vhana avha vho ḍiwaho navho u a wana a sa fani na avha vho begwaho afha muṱani. Ndi ngoho ya uri u tshi kokodza luranga na mafhuri a a tevhela. Hu na zwifhinga zwine ya tou vha nyimele ine ya kombetshedza uri mme a malwe na vhana vhawe. Ndi zwa ndeme uri vhomazwale vha dzule navho vha vha vhudze milayo ya afha muḍini.

Mukegulu 5 wa Makonde u ṱalutshedza uri khotsi kha vhuimo hawe u tea ṱanganedza vhana avha sa izwi o dzhena mbinganoni a tshi zwi ḍivha nga vhuḍalo uri vha hone. A sa vha sumbedza lufuno na vhana vha a ḍelwa nga vengo ḽa u vhenga. Zwiito zwenezwo zwi a thithisa mbingano.

3.7 DEMOKHIRASI

U ya nga vhuṱanzi vhu bvaho kha inthanethe nga ñwaha 1994 nga la 13 Khubvumedzi mulayo wa u lwa na u tambudzwa ha vhafumakadzi wo ḍo phasiswa kha ḽa Afurika Tshipembe (Violence Against Women Act 1991).

Mulayo uyu wo ita uri vhafumakadzi vha kone u ḍivha ppanelo dzavho, ngauralo a vha tsha tenda u tambudzwa vhuhadzi sa vhala vha kale, vhe khavho zwoṱhe zwe munna a vha a tshi vho ita zwa vha zwi sa tei u ambiwa.

Mulayo uyu u lwa na tshaka dzoṱhe kha u tambudzwa ha vhafumakadzi sa u tambudzwa miṱani (domestic abuse) hune zwa kwama muvhili (physical abuse)

sa u rwiwa, mihumbulo (psychological abuse) u shushedzwa, u seŋwa na zwiŋwevho. Dambudzo ilo la mutani li bvelela musi a tshi vho langa mufumakadzi lwo kalulaho.

U tambudza lwa zwipfi (emotional abuse) u tambudzwa hu vhulaha vhuḍifhulufheli ha muthu, ha ita uri muthu a dzhenwe nga nyofho a dovhe a pfe a si tshithu fhano shangoni. U wana na vhomazwale vha na tshuḥuwedzo mmbi vha tshi shumisa maipfi a u goḍa. Vha dovha vha toḍa u langa, vha funa hu tshi tevhedziwa milayo yavho. U wana vha tshi mu nyadza.

Dimokhirasi iyi i tshuḥuwedza ndinganelo (50/50) ine vhanna avha i tshanganedzi vhunga i tshi vha fhungudzela maanda e vha vha vhe nao zwiḵa kale. Zwenezwi zwi ḍisa phambano mutani vhunga vha sa pfesesi iyi tshanduko. Phambano iyi i swikisa kha tshalano a no maḍuvha.

Mufumakadzi musi e muḍini u dzhiiwa sa tshishumiswa, u vhonala e si wa ndeme. Kanzhi u dzhiiwa sa phuli ha fha mutani. Tshiŋwe tshifhinga u a wana vhomazwale vha tshi mu dzhia sa phuli. Arali o bva mutani wa vhashai u wana a tshi dzhiiwa u nga o ḍa u tshela nḍala. U wana vha tshi swika hune vha tshuḥuwedza na wa munna uri a mu fare tshihuhu. Arali tshamusi munna e na golo i tshi toḍa u bva nae u wana vhomazwale vha tshi mu goḍa vha tshi ri u tswa o nembelela na munna kana hapfi u khou linda munna. Vha funa a tshi dzula hayani a khou shuma a sa aweli. Zwiito izwi zwi a thithisa mbingano.

Mukalaha 1 u zwi tshatshedza zwavhuḍi musi a tshi ri kale lo vha lo lala. Mbofholowo ya mukala Vho Mandela yo ḍisa vhuḍilangi kha masia manzhi. Hu na vhane vha i shumisa nga nḍila yo kalulaho kale hu sa athu vha na mbofholowo ho vha hu tshi bvuma la uri vhuhadzi ndi nama ya thole ya fhufhuma ri a fhunzhela. Vhafumakadzi mitani a vha tsha zwi imela zwa u tambudzwa mbinganoni. Arali mufumakadzi a tshi khou rwiwa ha sokou kwatamela u a ḍi lifhedza ya ombana ya vhavhili. Arali a shushedzwa u ya mapholisani a vhiga.

Mushumelavhapo 1 u tshatshedza uri demokhirasi yo shuma vhukuma ngauri mufumakadzi e muḍini o vha a tshi dzhiiwa sa phuli u dovha a dzhiiwa sa muthu a si na vhuḍifhinduleli mutani. Namusi ho shanduka zwinzhi ngauri u a wana

mufumakadzi a tshi khou bika vhuswa ngeno wa munna a tshi khou bika muroho, muñwe a tshi khou kuvha thundu wa munna u vha a khou anea. Izwi zwi bveledza thusano muṭani.

Kha vhomazwale fhungo ili u wana vha tshi thoma u nyefula vha tshi ri o jiswa gaputshete nga musadzi nahone ndi dzenganamuḽi. Arali nyimele yo raliho i sa dzhielwa nṭha u a wana mbingano i tshi thithisea.

3.8 MUTAKALO

Musi muñwe wa mirado ya muṭa a na mutakalo u si wavhuḽi, sa musu na vhulwadze ha HIV/AIDS, swigiri, u ṭangana ṭhoho, tshiivha na mañwe malwadze zwi nga swika hune zwa pwasha mbingano arali hu sa vha na u ṭanganedza kha avha vhavhili.

Izwi zwi tikedzwa nga Neil (199:40) musu a tshi ri “serious illness or disability in parents family routines, intractions and roles and often realities”.

Arali muṭani zwa itea ha begwa ṅwana wa muholefhali, sa muholefhali wa lukanda (albino) kana u thithisea muhumbuloni kha ṅwana, munna kanzhi ha zwi ṭanganedzi, u pomokedza musadzi uri zwi bva kha lushaka lwa hawe. Vhomazwale u wana na vhone vha tshi dzhenelela nga ṅdila ya u sa zwi ṭanganedza vha tshi tikedzana na ṅwana wavho wa munna. Zwo no rali zwi swika hune mbingano ya thithisea.

Izwi zwi tikedzwa nga Mudau (1997:30) hune ra wana Vho Mabula vha tshi swika hune vha fhambana na mukalaha wavho Nndanduleni nge vha beba Ndiafhi we a vha a songo takala muhumbuloni, he vha fhedza vho vhudzwa uri zwithu izwi zwi bva ha havho. Ha pfi ndi muḽuhulu wa muloi, ngauralo na vhone vha a lowa.

Muṭa u re na mutakalo u funwa nga vhathu vhoṭhe. Kha muṭa arali ha wanala muñwe murado e na dwadze li sa fholi wa munna arali a si na u a thoma u bvisa mavhala awe a mu shandukela. Hu a swika hune a khiriwa na nga vhomazwale.

U nga wana vhathu vha tshi vho dzhiela mufumakadzi fhasi, vha nengwa na zwine wa fara arali u mufumakadzi wa wana vhomazwale vha tshi vho mu ṭoḽela muhadzinga.

Zwi a itea kha mbingano muñwe a fariwa nga tshitirouku miñwe ya mirado yawe i sa shume. U wana vhomazwale vha tshi bvisa muhumbulo wa uri mufumakadzi uyo a fhelekedzwe ha vhabebi vhawe vha mu onge. Zwine zwa amba uri ndi wavho musi e na mutakalo musi e zwililoni hu mbo di pfi kha hu wanale vhonendila vhawe vha mu fhelekedze ha vhabebi vhawe. Nga inwe ndila vuhadzi ndi ha musi ho takalwa hu na biso ndi wa mme awe.

3.9 U TOTA TAHIKUNWE

Vhutshiloni hu a swika hune vhabebi vha muṭhannga vha nangela ñwana wavho mufarisi ngeno a sa zwi divhi. Vha tshi shavha enea a uri “u songo vhona mbulu we mbumbumbu maḍamurahu a tshi ḍa u ri mbulu yanga”.

Hu a swika hune vha ṭanganedza na masheleni a u mala, zwa sia muṭhannga a tshi di kombetshedza u dzula na musadzi we a si ḍinangele. Musi vhathu vhe vhukati ha mbingano u wana mbingano i tshi thithisea.

Izwi zwi khwaṭhisedzwa nga Sigogo (2002:15) musi a tshi pfa Vho Masiwanyise vha tshi kombetshedza ñwana wavho Vhulahani uri a malwe nga mukalaha Vho Jona vhe vha ṭanganedza na thundu dza lumalo ene muñe a sa zwi divhi.

U dzhenelela ha vhomazwale kha u tshimbidza fhungo ili u wana mbingano i tshi thithisea vhunga a songo tou nanga ene muñe o tou nangelwa nga vhabebi vhawe. Muṭhannga u fhedza a tshi bula la uri ndi do mala wanga ane nda do tou diambisela inwi ni wa vhabebi vhangana. Zwenezwi zwi sia mbingano itshi thithisea vhukati ha munna na mufumakadzi, sa izwi vha songo difha tshifhinga tsha u gudana.

3.10 U MALANA HO SEDZWA VHUKOLOLO

Nga mvelele ya Tshivenda khosi i tea u mala mukololo hu u itela uri hu bebwe khosi. Zwino huñwe zwi vha zwi tshi itelwa uri hu si vhe na vhuleme vhunga a tshi do vha a tshi vho divha matshilele na milayo ya vhakololo.

Zwi a itea muṭhannga a vha e na we a humbula u mala ene, u vho do tou kombetshedzea hu u toḍa u fusha vhabebi na mashaka kha nyimele iyi, zwi sia mbingano iyo i sa lalami vhunga lwo vha lu si lufuno lwa muṭhannga u mala mukololo uyu. Ndi zwine muṭhannga a nga di mala muñwe musidzana uyu wa u

thoma zwi tshi mu kondela u t̄anganedza lune vha fhedza nga u t̄alana. Kushelele kwa mulenzhe ha vhomazwale vha tshi kombetshedza n̄wana uri a vhingwe mukololo zwi a thithisa mbingano vhunga a vho vhavhili vha tshi do vha vha sa funani na u d̄ivhana.

Mukegulu 1 wa Muledane vha ri zwa u kombetshedza vhana u mala vhakololo fhedzi zwi a thithisa mbinganoni nga uri vha do vha vha songo malana nga lufuno, hu vha hu khou tovhelwa maitete a mbingano ya musanda. Ndi t̄huthuwedzo mmbi ine ya fhedza yo thithisa mbingano.

3.11 T̄HUTHUWEDZO NGA FHETHUVHUPO

Musi vhaswa vha tshi dzula fhethu huthihi vho alutshela hanefho, hu a swika hune vha funana nga tshavho nge vha si d̄ivhe uri hu d̄ivha na vhañwe vhaswa vhavhuḍi vhane vha nga vha mala.

Zwo no ralo vha akombetshedzea u malana vha dzula vhoṭhe nga murahu musi vho no bvela n̄ḍa ngei zwikoloni zwa n̄ḍa, vha a swika hune vha vho tama vhañwe. Mvelelo dza lutamo lwonolwo ndi u funa vhanwevho hanengei dzikholidzhini zwa sia mbingano i tshi pwashea.

Vhomazwale u wana tshiñwe tshifhinga vha tshi tela vhana vhudzulo. T̄hamusi munna na mufumakadzi vha pfa vhe na lutamo lwa u ya u dzula dzi lokhishini. Henefha u wana kanzhi vhomazwale vha tshi t̄oda u vha dzhiela tsheo vha funa u langula vha ri dziḍoroboni lokhishini a hu yiwi. Zwenezwo zwi a swika hune zwa thithisa mbingano ya vhavhili vhu nga vho vha vhe na lutamo lwa u pfulutshela hune ha dzula thangana ya mirole yavho.

Tshiñwe tshifhinga u wana wa mufumakadzi a sa koni u shula ngeno mahayani a khou funa u tou koropa ho semendelwa, zwi fhedza ho no vha na luvhengela kha vhomazwale uri u khou balelwa nga muḍi zwa thithisa mbingano.

3.12 SIANAI ḶA MASHELENI

Muṭani hu tea u vha na nyambedzano dza masheleni. Hone hu a swika hune munna na musadzi vhoṭhe vha vho thoma u sa tsha fulufhedzea zwi tshi kwama kushumisele kwa masheleni, tsumbo: mufumakadzi a nga d̄irengela vhabebi vhawe goloi a vha fhaṭela n̄ḍu, kana u dzhenisa vharathu zwikolo, zwa

ḡiralovho na kha wa munna. Musi muḡwe a tshi vho tumbula zwa muḡwe zwa sia mbingano iyi hu tshi vha nau kwashea ha mbingano.

Vhomazwale u wana vho no ḡwela u fhiwa tshelede ya u tshimbidza muḡi nga ḡwana ḡwedzi nga ḡwedzi. Musi ho no vha na muḡanuni hafha muḡani, vhomazwale u wana vha tshi kundelwa u zwi ḡanganedza uri ho no vha na tshanduko muḡhannga wavho o no vHINGA. Vha lavhelela u ḡnwa masheleni eneḡḡa e vha vha vha tshi fhiwa one nga ḡwedzi. U wana hu tshi swika na hune vha ḡḡḡa u vhona tshelede ya hoyu mufumakadzi uri u fhiwa vhugai. Musi a tshi renga zwithu vha a zwi funa uri vha ḡivhesese, uri hu fanelwa u rengwa mini. Zwenezwi zwi ita zwi tshi thithisa mbingano ya avha vhavhili hu tshi vho lwelwa masheleni.

3.13 U FUNANA NA MUḡWE MUTHU NGA NNḡA HA MBINGANO

Ano maḡuvha vhanna na vhafumakadzi vha swika hune vha funana na vhaḡwe nnḡa. Hu nga ḡivha mishumoni na huḡwevho tshiphirini. Musi tshiphiri itsho tshi tshi bvela khagala hu vha na mifhirifhiri mbinganoni.

Mifhirifhiri yeneyo kanzhi i swikisa kha ḡthalano kha avho vhatu vhavhili. Izwi zwi itiswa nga vivho ḡine wa mufumakadzi a vha naḡo a tshi vhivha wa nnḡa. Ndi zwine murero wa Tshivendḡa wa ri “munna ndi ḡḡou ha ḡi muri muḡwe fhedzi”. Ano maḡuvha a zwi tsha ḡanganedzea kha thangana ya murole. Zwenezwo zwi mbo ḡiita uri mbingano dzi kwashee. Na munna vho na ene zwi ḡiralo arali a khou funana na muḡwe nnḡa.

Tshiḡwe tshifhinga vhomazwale vha a kona u thithisa mbingano nga u vha vhoḡuḡhe kha lufuno lwa nnḡa. Ngauri wa hayani vha vha vho no mu nwa mua o no vha pfuḡela u wana tshiḡwe tshifhinga vha tshi nga ḡuḡuwedza ḡwana wavho u mala muḡwe mufumakadzi vha tshi ḡḡḡa u nyelisa wa hayani. Zwiito zwo raliho zwi a thithisa mbingano.

3.14 MABUḡO A MISHUMO A SA FANI

Arali musadzi a tshi shuma sa ḡisole, ḡiraiva wa dzithekhis kana bisi, mudededzi, dokotela na zwiḡwevho, ngeno munna a tshi tou ḡishuma, zwi nga ita uri munna a sa pfesese kushumele kwa musadzi, tsumbo: musadzi a tshi

shuma vhusiku kana a tshi tea u ya mitanganoni lwa vhege yothe kana u hwala vhatu vhege yothe, zwithu izwi munna a nga swika hune a si zwi pfesese a vho vusa dzikhakhathi lune zwa nga bveledza thalano.

Izwi zwi tikedzwa nga Janice (2002) musi a tshi ri “if your parter doesn’t understand your career goals it is a problem on its own”. Zwi amba uri munna na mufumakadzi vha fanela u pfesesana zwi tshi kwama mishumo.

Vhomazwale u nga di wana vha tshi thithisa mbingano musi mufumakadzi a tshi khou lenga u vhuya mushumoni. Vha thoma u delwa nga lugungulo lwa uri a ri tsha la nga tshifhinga na linwe na linwe mufumakadzi a nga vha e dzikhoneni na vhañwe vhanna. U humbulela ho raliho hu a thithisa mbingano vha thoma na u sa mufulufhela nga thungo vha tshi kulumedza nwana wavho uri o mala a sa shumi zwi nga vha khwine.

3.15 KUAMBARELE

Arali hu sa vha na u sedzulusa zwithu zwavhudi malugana na kuambarele hu a swika hune ha takuwa nyambo i si yavhudi. Ano maduvha ho no vha na u ambara marukhu. Hune wa wana munna na mufumakadzi vho ambara marukhu. Nga mvelele ya Vhavana zwi dzhiiwa sa lunyadzo. U a wana vhomazwale vha tshi zwi nyefula vha swika na hune vha amba uri fano mudini ri na vhanna vhavhili nahone musadzi uyu ndi phongwe ndi sweule ha na milayo.

Vha a swikelela hune vha vhudza na wa munna vha ri musadzi a no ambara marukhu a vha mu todi u khou nyadzisa mudi. Munna arali na ene a zwi dzhia nga linwe sia u a wana na ene a tshi ima na vhabebi avho dzhia mufumakadzi wawe sa dabadaba.

Mukalaha 4 wa Dzingae o talutshedza uri kale marukhu o vha o iledzwa. Mufumakadzi ane a ambara marukhu u dzhiiwa sa a si na mikhwa. U a nyadziwa nahone arali o vthingiwa hu mbo di pfi u khou tsitsa tshirunzi tsha munna wawe. Ndi zwiñwe zwa zwithu zwine zwa thithisa mbingano.

Arali mufumakadzi a tshi khou ya mushumoni nga vhurukhu, wa munna u a pfa a sa vhei fhulufhelo lawe tshothe khae vhunga marukhu a tshi livhanywa na vhutshilo vhuvhi kha muthu wa mufumakadzi.

Hu a swika na hune arali hu na miṭangano ya lushaka wa wana a tshi nyefula uri ha na mikhwa. Tshiṅwe tshifhinga u ambara zwiambaro zwipfufhi u tshi khou dzula na vhomazwale zwi nga lunyadzo. Vhaaluwa vhanzhi vha funa zwiambaro zwilapfu vha tshi tevhezela eneala a uri muvhili wa mufumakadzi a u tei u vhonwa nga vhaṅwe vhathu u fanela u vhonwa nga munna wawe fhedzi.

U na vhomazwale hu ṭodea zwiamabaro zwi re fhasi ha magona. Musi zwo rali vha pfa uri ndi hone mufumakadzi a tshi ṭhonifiwa. Hu a swika hune mbingano ya thithisea arali mufumakadzi a sa pfesesi, u pfa a tshi khou thithisea kha pfanelo dzawe. Kuambarele kwo raliho ku a swika hune kwa ḍisa khudano vhukati ha vhomazwale na munna wawe.

Tshiṅwe tshifhinga wa mufumakadzi o bva hayani a tshi tenda kha vhurereli hawe, u a wana na hafha muṭani a tshi ambara zwiambaro zwa midzimu ya hawe a ambara na milinga yawe na mapalu. Vhomazwale vha tshi zwi vhona u a wana vha sa zwi pfesesi ha swikelela hune na wa munna a zwi sathula. Zwenezwo zwi sia mbingano i tshi thithisea.

3.16 TSHIṬALULA

Vhomazwale ndi vhathu vhane vha a kona u ṭalula vhana kana vhaḍuhulu. Lufuno lune vha lu fha muḍuhulu wavho wa ṅwana wa musidzana a lu fani na lune vha fha muḍuhulu wavho wa ṅwana wa muṭhannga.

ṅwana wa ṅwana wavho wa musidzana u a wana vha tshi dzumbetschedza tshelede vha mu sokotedza ngauri vha vha vha na vhuṭanzi ho fhelelaho ha uri ndi ṅwana wa ṅwana wavho wa musidzana fhedzi kha ṅwana wa muṭhannga vha tshi vha na u timatima uri uyu mufumakadzi o vhingwaho o vhfifa muvhilini nga thumbu ya ṅwana wavho wa munna naa. Vha a pfa vha tshi timatima uri muḍuhulu ndi wavho. Ndi zwiṅwe zwa zwithu zwine zwa thithisa mbingano.

Mukegulu 2 o ṭalutshedza uri hafha hayani hu na zwiliwa, zwinzhi u ṅea vhaḍuhulu vha ṅwana wa musidzana. Hu nga na musu a tshi khou lela vhaḍuhulu, arali vha tshi lingana u nga wana ho begwa ṅwana wa musidzana, wa ṅwana wa mutukana o dzula kana a khou tshimbila nga milenzhe.

Musi a tshi renga zwiambaro na henefha u wana a tshi rengela n̄wana wawe wa musidzana zwavhuḍi. Tshiḵalula tsho raliho tshi a thithisa mbingano vhunga uyu wa mufumakadzi o malwaho afha muḵani a tshi nga bva mulomo a ri vhananga a vha ambari manangelo a vhaḵwe.

Wa munna a sa ḵi dzhena zwavhuḍi fhungo ḵi u wana hu tshi swika hune a kwatela mufumakadzi a ri u khou kolela vhabebi vhawe. Ndi hanefha hune ha vho ḍo vusa dziḵiriri muḵani mbingano ya thithisea.

Hu a swika na hune vhomazwale vha tama u nangela na dzikhonani na mashaka ane vha funa u tshi vha dalela na u konana navho. Arali wa sa ita zwine vha khou funa zwone u a wana vha tshi vusa tsemano zwa vho sia mbingano i tshi khou thithisea. Vha funa u tshi tshila hafho muḵani u ya nga ha lufuno lwavho.

3.17 U FARANA NGA DZIMBILU

Musi vhathu vhe miḵini vha tea u dzula nga mulalo. Musi muḵini hu na mafhungo a tea u ḵavhanywa a ladzwa. Hu a swika hune uyu wa mufumakadzi a khakhela vhomazwale kana munna wawe. Arali muthu o khakha u fanela u wana nḵila ya u ladza mafhungo zwavhuḍi.

Mukalaha 5 wa Makonde u sumbedzisa uri arali wa mufumakadzi o khakhela munna kha wane nḵila dzine dza nga shumiswa kha u humbela pfarelo. Hu nga shumiswa vhomazwale u humbelela mufumakadzi uyu lufhanga. Musi vhathu vha tshi fhedza maḍuvha vho kwatelana muḵani wonoyo zwi a konḵa uri hu vhe na mvelaphanḵa, zwi a dovha zwa vhangana na malwadze a dzimbilu mitsiko na zwiḵirouku. Zwi sia mbingano iyi i si tsha tshimbila zwavhuḍi.

Mukegulu 5 wa Makonde u ḵalutshedza uri ano maḍuvha vhathu vha khou farwa nga malwadze a mutsiko vha tshe vhaḵuku. Musi vhomazwale vha sa ambi na mufumakadzi uyu kana n̄wana wavho uyu wa munna. Hu vhaaisala vhone vhaḵe nga mutsiko ha dovha ha vhaaisala na onoyo o no khou tsikiwa. Kha hu wanale nḵila dza u farelana lufhanga dzine dza nga sia hu tshi dovha ha vha na mulalo muḵini woḵhe. Hu fanela u lugiswa na tshipfumelo, hu nga vha khuhu kana tshelede. Zwi sa ralo mbingano i a kwashea.

Vhathu vho furanaho a vha tamelani zwivhuya u vha na mutsiko muhulu. Bivhilini hupfi hangwela swina la. Nahone vhathu ndi nanga dza kholomo vha a kuana. Arali vhathu vha fhedza maduvha manzhi vho fhumulelana mutani zwi a tsitsa na lufuno lwavho ngauri hu do vha hu si na nyambedzano.

Arali vhathu vho farana nga mbilu hu a swika na hune vha humbulelana zwa vhuloi. Zwa sia zwiliwa zwa uyu mufumakadzi zwi si tsha liwa, vhomazwale vha tshi ri vha shavha u miliswa tshivhindi. Na wa munna a nga di litsha u la ngauri mufumakadzi a nga mufhirisa a tshi toda sala na lupfumo. Arali e munna a songo vhibvaho thavhani u mbo di kululu nazwo, zwa vho sia mbingano i tshi khou thithisea.

3.18 TSEDA

Arali vhathu vhe mutani, lufuno kha lu vhe hone. Lufuno a lu na tseḁa. Arali mufumakadzi o malwa mutani kha vhe muthu wa u funa mashaka a ha munna na munna a funevho mashaka a mufumakadzi wawe. Arali mutani wa hoyu mufumakadzi hu tshi ḁa vhaeni nga maanda ro lavhelela la uri u do vha na mafunda khavho.

Kholomo ya ndila a i fhedzi hatsi. Wa munna na ene u lavhelelwa u ita zwenezwo. Hu na kuhumbulele kuvhi kwa vhanna kune wa wana mashaka a ha mufumakadzi a sa dzhielwi ntha. Hune musu vho ḁa u dala wa wana munna a sa rengi zwiliwa a tshi renga ho ḁa vha hawe fhedzi. Maitele o raloho a a vusa dzipfudzungule mitani.

Mufunzi 1 o talutshedza uri vhomazwale na vhone kha vha fune mashaka a ha mufumakadzi vha vha tangedze. Hafha mutani kha vha kovhelane zwine vha vha nazwo. Mufumakadzi e mudini hu songo vha na zwine a jela nduni a tshi khou dzumbela vhomazwale. Kha le navho vho mu bebela munna. A sa ita zwo raliho zwi fhedza zwi tshi disa pfiriri hafha mutani. Kha hu bviwe kha mafhungo a u la nga badzhethe vhathu vha le vha fure.

Mufunzi 2 u sumbedza uri musu muthu a tshi kho di aluwa hu a vha na dzema li no dodela vhaaluwa. U nga wana a tshi vho renga zwikumba zwawe a vhea nduni a tshi thothonya nga lithihi o edanyisa mulomo wawe. Musu vhathu vho dzulisana mutani zwi a vusa khakhathi mudini.

Musi ho thavhiwa khuhu mutani, vhomazwale vha tou vha na mirado ine vhari a i sevhedzwi muthu i liwa ngavho. U wana hu tshi swika na hune vha tou sumba uri khondo na luphapha ndi zwanga. Arali mufumakadzi a vha sevhezela miñwe mirado hu a vuwa luambo lu si na vhukono tshi lwelwa tshi yone mirado. Maitele o raliho a a thithisa kha mbingano vhunga na uyu wa munna vha tshi tou mu nangela mirado uri u tea u la mini.

Arali hu mutani hu re na vhana u wana vhana vha tshi zwi nyala zwa u fhiwa makwanda. Zwi a sia vhana vho no vha na luvhengela lwa vhomakhulu uri a ri nga diphini nga tshisevho. Zwi a dovha zwa thithisa mbingano vhunga mme vha tshi do kwata uri vhana a vha khou diphina nga zwe vhabebi vha renga.

3.19 MVELELE

Ndi zwa ndeme musu muthu a tshi khou vhunga u vhona uri mufumakadzi uyo u bva kha lushaka lufhio. U divhana ndi zwone zwa ndeme.

U malelana na dziñwe dzitshaka zwi a vha na dzi thaidzo. Musu munna e muvenda a yo vhunga mutshangana vhomazwale vha a kondelwa u tangedza luñwe lushaka. Vha pfa ndaka yavho i songo tsireledzea. Vhunga arali ha sokou mangala ho wa lufu kha wa munna, vha takalela ndaka i tshi mona henefha hayani hu si na mutsinda.

Vhomazwale kanzhi u wana vha tshi vhunga matsinda. Ndi ngazwo kha mbingano dza kale u tshi wana vha tshi malelana nga tshavho. Muzwala u mbo di vhunga muzwala wawe. Namusi ri wana zwi si tsha wanala zwavhudi. Ho no vha na mutanganelano zwikoloni hune wa wana wa muvenda a tshi vho malwa nga mugula kana mukhuwa a tshi vho mala muthu mutswu.

Mukegulu 4 wa Makonde o talutshedza uri maduvha ano u wana muthangga a tshi vho mala mukhuwa. Vhomazwale vha pfa vha tshi zwi shonela uri shango li do vha sedzisa hani ngeno hu tshi pfi sila li funwa nga muambari.

Vhañwe vha vhunga kana u vhungwa kha dziñwe dzitshaka ngauri vha na kuhumbulele kwa uri mutsinda ndi khwine shaka ndi bulayo. U tambudzwa nga muthu ane u sa mu divhe ndi khwine u fhirisa u tambudziwa nga shaka lau.

Mbiti (1975) u sumbedza uri musi vhathu vha sa athu dzhena mbinganoni, muṭhannga na musidzana vha tewa u tsivhudzwa. Kha dziṅwe mvelele hu fanela u vha na mutshimbidzi wa mafhungo, ane a vha makhadzi. Kha dziṅwe tshakha vhabebi vha muṭhannga ndi vhone vhane vha ya kha vhabebi vha musidzana vha dzudzanya lumalo. Musi vha tshi swika kha thendelano mbingano i a tshimbila, avha vhavhili vha no khou funana vha vhingana.

Mushumelavhapo 1 o ṭalutshedza uri kanzhi vhana vha vhaholefhali vha bva miṭani ya vhathu vhe vha malelana nga tshishaka. Hune wa wana muzwala o vhingwa nga muzwala wawe. Kha vhomazwale musi ho no vha na nyimele yo raliho vha a ṭamba zwanḁa vha holedza vhari kha dzi ḁale matemba. Zwenezwo zwi a thithisa mbingano.

3.20 LUAMBO

Luambo lune mufumakadzi kana munna a khou lu shumisa lu a dzhenelela kha u thithisa mbingano. Arali luambo lu no khou shumiswa afho muṭani lu tshi fhambana, maṅwe maipfi u a wana kha Tshivendḁa a tshi semana ngeno kha luṅwe luambo a sa semani.

Hu na vhathu vhane vha si kone u kala maipfi avho musi vha tshi amba. Arali muthu a songo ḁowela u wana ho no dzikuswa muṅwe nga maipfi. U sa kona u thetshesela musi muṅwe a khou amba zwi a vusa khudḁano kana wa vho ita zwe zwi si ambiwe.

Mukegulu 1 o ṭalutshedza uri hu na vhathu vhane vha amba nga maṭamba lune muambelwa arali a songo ḁowela u a wana a tshi nyanyuwa nndwa ya ṭangana. Vhomazwale vha nga thithisa mbingano zwo bva kha luambo lune vha anzela u lu shumisa.

Mukegulu 2 u ṭalutshedza uri arali vhaṅwe vha sa ḁivhi luambo zwavhudḁi munna na mufumakadzi vha tshi khou ṭoḁa u dzudzanya mafhungo, vhomazwale luambo ulwo vha sa lu pfi u wana vha tshi khou tendelela vha fhedza vho no tou tshinya. Tshiṅwe tshifhinga vha a vhighwa na mulandu ngeno vha songo tshinya. Thaidzo i yeneyi ya uri a vha pfi luambo. Zwithu zwo raliho zwi fhedza zwi tshi khou thithisa mbingano.

Zwi a konadzea wa wana munna o mala dzingandevhe. Vhomazwale vha sa koni u pfa zwine a amba, vha fhedza vha tshi mu kolela uri o mala tshimuma. Muthu ha tou nanga zwothe zwi bva Mudzimuni. U sa kona u tangedza havho na u sa pfa hawe e dzingandevhe zwi sala zwi tshikhukhuliso khae.

Uri fhungo ili li lale zwavhudi vhathu vha tea u tangedza na u thonifhana mbinganoni. Vhathu vha edza izwo mbingano i nga tshimbila zwavhudi.

3.21 U SA SHUMA HA MUNNA KANA MUFUMAKADZI

Munna kana mufumakadzi a nga swika hune a fhelelwa nga mushumo zwo vhangwa nga mutakalo kana u wa ha feme. Zwithu izwi zwa vhuya zwa bvelela mutani kanzhi hu a swika hune arali hu tshi khou shuma wa musadzi wa wana a tshi vho dzhiela munna wawe fhasi. Hafha hayani u wana a tshi balelwa na vhu difhinduleli. Arali mudini hu na jinwe fhungo li no tea u dzudzanyiwa wa pfa thamusi munna a tshi fhiwa tshikhala tsha uri a bwise vhudipfi hawe wa wana mufumakadzi a tshi mu dzhena hanwani a ri kha hu ambe muwe ane a vha a vha na mafhungo. Mufumakadzi u vha a si tsha vhona ndeme ya munna vhunga hu si tshe na tshine a khou ita hafha mutani. Vhomazwale na vhone kha mufumakadzi uyu vha sokou pfa uri ndi ene a no dzhia tsheo kha zwithu zwothe vhunga wa munna a sa tsha shuma. Ndi zwithu zwine zwi a thithisa mbingano.

Musi munna a sa shumi u a wana a si na vhudifhinduleli siani la masheleni. Mulangi wa masheleni u vha e wa mufumakadzi. Nga mvelele ya Tshivenda kale hu lavhelelwa uri ano shuma ndi wa munna wa mufumakadzi u tea u sala a tshi khou lela vhana na u shuma mishumo yothe ya hafha hayani. Munna ndi ene ano bva a tshi yo shambila. Ano maduvha u wana na vhafumakadzi vha tshi tondela mita. Zwi sia wa munna a tshi tea u tou swendelela kha wa mufumakadzi. A tshi funa wa mufumakadzi a nga dzima tshelede wa munna nga u shavha uri u do la tshelede yawe nda na vhafarekano. Ano maduvha zwi a swika hune zwa thithisa mbingano. Izwi zwi tikedzwa nga Pholips (1953:16) musi a tshi ri "families may experience financial insecurity". Izwi zwi sumbedza uri mufumakadzi a tshi khou shuma e ethe u pfa masheleni awe a songo tsireledzea.

Munna1 o tšalutshedza uri u sa shuma ha munna zwi a vhangwa na mutsiko. Tshumelo nduni ya si tsha tou vha hone zwavhuđi nga uri muđi u fhađwa nga vhathu vho takalaho. Arali hu na vhana u wana vha tshi vho dzhia mme e ene wa ndeme khotsi e wa fhasi vhunga zwothe zwi tshi do vha zwi tshi bva kha wa mufumakadzi. Tshienda hu lila tsha mufumakadzi.

Zwo leluwa uri wa munna a dzhenwe nga malwadze o vhangwa nga thaidzo ya u sa shuma vhunga muhumbulo u tshi do vha u songo dzulisea. U dihudza ha mufumakadzi wawe zwa vho ita uri ene a pfe a si tsha vha thoho ya muđi. Hu a dovha ha vha na lulindo lwa munna a tshi linda mufumakadzi, u pfa uri a tshi lenga u vhuya mushumoni u na vhañwe vhanna.

3.22 U SHUMELA KULE NA HAYANI HA MUNNA KANA MUFUMAKADZI

Musi muñwe wa mirado ya muđa sa munna kana musadzi a tshi shumela kule na hayani, zwi nga swika hune zwa tuđuwedza vhuđifari vhu si ha vhuđi khavho, tsumbo: munna arali atshi shuma kule lune a fhedza tshifhinga tshilapfu a sa vhuyi hayani, ene muñe wa munna a nga lingea u vha na muñwe mufumakadzi henegei hune a vha hone zwo vhangwa nga vhuludu. Kanzhi u wana wa munna a songo diđowedza u dikuvhela zwiambaro, u swiela na u bika.

U a kombetshedzea u diđzhenisa kha zwa mifarekano uri a wane muthusi hafha hune a khou dzula hone. Na kha wa mufumakadzivho zwo ralo. Arali a kha divha muthu muđuku u a vhuya a lingea a tswisa na vhañwe vhanna hafha hayani. Vhomazwale u a wana hafha hayani kanzhi vha tshi vho dzhenwa nga lulindo kha hoyu wa mufumakadzi. A ya fhethu a lenga u vhuya ndi mulandu muhulu. Hu a swika na hune vha founela wa munna uri mufumakadzi wanu u vhuya vhusiku kana ha pfi u vhuiswa hayani nga dzigoloi. Musi vhomazwale vha tshi ita ngauralo mbingano i vha i tshi khou pwashea ya thithisea tshothe.

U shumela kule na hayani zwi a dovha zwa vha na vhuleme musu ro sedza kudzulele. Hune a vha hone wa munna a nga di tou fhađa muñwe muđi ha vha na vhana henegeivho. U a kombetshedzea u renga gorozari ya miđi mivhili, wa henegei hune a khou shumela hone na u rengela vha hayani. Zwi a sia na tshiimo siani ja masheleni tshi tshi khou thithisea.

Tshivenda tshi ri thonga ya kule a i vhulai nowa. Vhushaka ha lufuno vhu khwaṭha musi vhathu vhe tsini na tsini. Ha vhuya ha fhela miṅwedzi na miṅwedzi vhathu vho ṭhukhuwa kha u vhone zwi a kombetshedza muthu u dzhena mashikani.

Dzikhonani dzine wa khou shuma nadzo na dzone u nga wana wo no dzhena kha birima ḽavho. Arali u na dzikhonani mmbi na iwe zwo leluwa u ḽidzhenisa kha matshilele avho. Hu pfi wa tshimbila na mbava na iwe u a vha mbava. Dzikhonani dzi swika hune dza u fareledza lune wa vho hangwa muṭa. Kha wa mufumakadzi zwi a swika hune a vho pfa uri munna o mu shavha a thoma u bvisavho mavhala awe a kutshilele. Vhomazwale vha thoma u dzhenwa nga vivho uri ṅwana wavho u khou moniwa. Munna a tshi zwi wana a kona u thithisa mbingano i si tsha tshimbila nga ngona.

3.23 U SA ḽIFULUFHELA KHA VHANNA

Musi munna a sa ḽi fulufheli nge a mala musadzi o funzeaho, a no hola u mu fhira u a pfa a tshi nga ndi wa fhasi vhunga wa mufumakadzi a tshi ḽo pfa a si na thaidzo na tshelede, thaidzo yawe i tou vha ya uri tshelede a nga i shumisa hani. Muthu wa munna nga mvelo u funa mufumakadzi a tshi vha ene ane a ḽa a ṭoda zwithu khae.

Tsumbo:

- (a) U hambela u rengelwa zwiambaro.
- (b) U hambela tshelede ya zwilwiwa.
- (c) U hambela tshelede ya u ḽinakisa a tshi renga zwiḽolo na u itisa mavhudzi.

Zwi a swika hune mbingano ya thithisea nga vhushai hune munna a bva khaho kana hune a vha naho nga tshenetsho tshifhinga.

Musi wa mufumakadzi a tshi bva muṭani wo pfumiwaho o malwa zwi shaini u a swika hune a ita a tshi ṭongisa lupfumo lwa hawe. Hu a swika na hune musi o dinalea a vhudza wa munna na vhomazwale a ri nne fhano muḽini thi ngo ḽa u tshela ṅdala ndo ḽa nga mafhungo a lufuno, lune ni si tsha mpfuna ndi nga bva nda ṭuwa nda ya ha vhabebi vhanga hune ra tou ḽa ra ṭata. Nyimelo yo raliho i a

swika hune ya thithisa mbingano ha vho vuwa luambo lwa uri rine zwisiwana ri na afhio mafhungo.

Mufumakadzi hoyu arali e na golo kana o vhingwa nayo u a swika hune a tou luvhelelwa kha zwinzhi. U tou funa uri u a fha munna wawe golo a reila na. hu a vha na mikano minzhi ine ya vheiwa sa ine ya nga wa munna a songo kovhelelwa na golo yanga. Tshiñwe tshifhinga hu a swika hune a amba uri vhatu vha vho t̄onga nga golo yanga. Nyimele ya swika hafho u a wana wa munna a tshi fovhela vhunga i ngoho e tshisiwana. Hune mufumakadzi a bva hone a sa laiwa zwavhuḁi mafhungo a lupfumo a nga thithisa mbingano.

Mufunzi 1 o t̄alutshedza uri lufuno lu fuka zwoṭhe. Munna naho a tshi bva zwishaini kha vhee fulufhelo kha muṭa wawe. A ḁidzhie uri munna na tsikoni u dzula e t̄hoho zwi sa ambi uri mufumakadzi wawe u bva zwipfumini u swika ngafhi.

khavhe na vhuḁifulufheli kha mufumakadzi wawe na musu o bva uri ha nga mu moni ndi wawe. U sa vha na fulufhelo honoho ha munna na vhomazwale hu a thithisa mbingano.

3.24 MANWELEDZO

Ano maḁuvha t̄halano yo anda vhukuma zwi tshi khou itiswa nga zwithu zwo fhambanaho zwe nda zwi bula afho nṭha sa u malana vhatu vha tshe vhaṭuku, u nangelwa mufumakadzi nga vhabebi, dimokhirasi, vhurereli, pfunzo, fhethuvhupo, u sa fulufhedzea na zwiñwe.

Musi ri tshi sedza tshifhinga tsha kale t̄halano yo vha i songo anda. Muṭhannga o vha a sa ḁinangeli musadzi ane a tea u mu mala zwithu izwo wo vha u mushumo wa vhabebi ho katelwa na makhadzi nahone ho vha hu tshi shuma n̄ḁḁila sa zhendedzi ḁa miṭa iyi mivhili ngeno ano maḁuvha a si tsha shumiswa.

Dimokirasi na yone i khou shela mulenzhe sa izwi muñwe na muñwe a tshi vho ḁivha pfanelo dzawe. T̄huṭhuwedzo khulwane ndi ya uri mbingano kha hu vhe na u konḁelelana nahone hu vhe na u dzhenelela ha vhahulwane musu vhatu vha tshi ḁidzhenisa kha mbingano.

Mihumbulo iyi yothe i sumbedza ndeme khulu ya vhomazwale kha mbingano, vhomazwale vha nee thuthuwedzo yavhudi mutani. Kha vha fhafe vhuthihi mbinganoni uri miṭa i lalame sa zwiḽa kale.

NDIMA YA VHUṄA

ZWIVHUYA ZWA VHOMAZWALE KHA MBINGANO

4.1 MARANGAPHANḐA

Ndima iyi i ḑo saukanya mawanwa a mvelele dza mbudzisavhathu. Ho sedzwa zwivhuya zwine vhomazwale vha ita kha mbingano ya Tshivendḑa ndi ḑo kwama vhakegulu, vhakalaha, vhashumelavhapo, vhafunzi, vhanna vha re na miḑa na vhasadzi vha re na miḑa. Vhathu avha vho bvisa vhupfiwa havho nga ha ḑuḑuḑwedzo ya vhomazwale kha mbingano ya Tshivendḑa. Tshipikwa tshihulwane ndi u ḑoḑa u wana mihumbulo yo fhambanaho ine vhathu vha ḑo i ḑekedza malugana na ḑuḑuḑwedzo ya vhomazwale kha mbingano ya Tshivendḑa. Hezwi zwi ḑo thusa vhadzulapo kha u pfesesa ḑuḑuḑwedzo mbuya ya vhomazwale kha mbingano ya Tshivendḑa.

4.2 VHA A DZUDZANYA DZEKISO

Arali muḑhannga o no vhina, vhabebi vha a swika hune vha mu dzudzanyela mbingano. Vha nga mu ḑoḑela mufumakadzi. Ha vha na vhoneḑila mafhungo a tshimbizwa nga ngona. Arali wa munna a si na tshelede vha a kona u thusa nga u bvisa tshelede ya lumalo. Vha zwi kutela lune zwi sa ḑivhee nga vhathu uri ndi vhone vho bvisaho ya lumalo.

Musi ndi tshi kwama mukegulu 1 o sumbedza uri nga Tshivendḑa zwi a tendelwa vhabebi vha malela ḑwana. Zwi na mushumo muhulu mbinganononi ngauri musi vho bvisa vha a kona u ḑirwa khana uri ndi washu o ḑa nga kholomo.

Mukegulu 2 o sumbedzisa uri ho bviswa mamalo zwi a thusa uri vha si shengedze mufumakadzi uyo vha tshi humbula uri arali a ḑuwa vho tshinyalelwa. Zwi a ḑea na ndeme wa mufumakadzi tshirunzi musi o bviselwa mamalo. Vhomazwale vha a pfa vha tshi zwi takalela uri miḑoro yavho yo wedza.

Mukegulu 3 o sumbedza uri musi mufumakadzi o maliwa u a pfa o hulisea nahone u pfa e tshipiḑavho tsha muḑa. Hu a swika na hune vha amba uri no ḑa nga kholomo. Zwi dovha zwa khwaḑisedza uri o ḑanganedzwa. Kha mbingano dza ano maḑuvha u wana hu tshi swika na hune a saina a dovha a ambadzwa

na munene wa u sumbedza uri o vhingwa. Izwi zwi tshi nea tshifanyiso tsha uri mmbwa i re na mune i vhonelela nga tshiangaladzi.

4.3 U KONANYA

Hu na mushumo muhulwane une vhomazwale vha u bveledza mbinganoni. Arali hafha muṭani ho vuwa bonyongo ṭhamusi hu tshi lwelwa masheleni, u wana vhomazwale vha tshi dzhenelela vha lwela uri fhungo ḽi ladzwe lwa vhudele.

Arali ha vuwa nndwa u a wana vhomazwale vha tshi dzhenelela vha fhanda nga vhukati vha vhudza na ṛwana wavho uri litshani u rwa ṛwana wa vhatu ni rwe nṅe. Musi ndi tshi kwama mukegulu 3 u ṭalutshedza uri nga Tshivenda zwi a ila u rwa mufumakadzi phanda ha vhabebi ndi lunyadzo.

Arali mufumakadzi hu na zwe a tshinya hafha muṭani o vha a tshi gidima a ya kha vhomazwale uri vha mu farele lufhanga kha munna wawe. Mukalaha 1 u ṭalutshedza uri maitete o raloho o vha a tshi itisa uri e munna o vha a tshi kona u zwi vhona uri o ṅewa ṭhonifho yo fhelelaho. Fhungo ḽi a lala mbingano ya tshimbila zwavhuḽi. Vhomazwale vha a ḽivha dza u dzhena mafhungo nga ngona musu ho vhiḽa. Mulomoni wa ndau a hu yiwi hu si na tshikuni. Vha a dzudzanya na tshipfumelo.

Mafhungo a u ṭondola ndi kale e hone. Musi khaedu yo raliho yo bvelela muṭani vhunga tshiṅwe na tshiṅwe tshi re murunzini wa ḽuvha tshi ṭanea tsha vho nwa na nga vhushie, vha konanyi vha a ḽivhonadza. Muṭani arali zwa wanala uri munna o lingea nṅa kale zwo vha zwi tshi ladzwa nga nḽila yavhuḽi. Musi mufumakadzi a tshi “ḽa ḽa afha ḽi a kovhela”. A tshi rwa ṭhoho na fhasi, ndi vhomazwale vhe vha vha tshi dzhenelela kha u konanya vavhili vha no khou lwa.

Namusi ngauri vhatu vho thudzela vhomazwale thungo mbingano a dzi tsha lalama ngauri musu mulilo u tshi khou duga kha vavhili a hu na a no dzimela.

Mukalaha 2 u ṭalutshedza u ri mufumakadzi muṅwe na muṅwe ha funi munna a tshi bva. Ngauri munna ndi nḽou ha ḽi muri muthihi fhedzi, ndi zwa ndeme uri vhomazwale vha ladze fhungo ḽi nga mulalo arali zwo wanala.

4.4 U KUTELA ZWIPHIRI

Nga mvelele ya Tshivenda, musadzi u malelwa u beba vhana. Ra sedza ano maḁuvha musadzi u vho malelwa u ḁisa lupfumo nge a funzea. Mufumakadzi arali o pfuma a songo funzea u dzhiiwa e wa ndeme na ene hafha muḁani.zwa kale musadzi o vha a tshi ri u sa beba, a ḁoḁelwa muḁwe munna a no beba nḁa tshiphirini. Arali na zwenezwo zwa ḁi bala u ḁoḁelwa muhadzinga. Nga Tshivenda mufumakadzi muhulwane o vha a tshi vha ene ane a ḁuwa a yo ḁoḁela munna wawe mufumakadzi wa vhuvhili.

Mukalaha 3 o ḁalutshedza uri u kutela zwiphiri ho vha hu u itela uri mbingano i lalame. Arali munna o lingea nḁa vhomazwale vha a ya tshiphirini vha dzudzanya mafhungo vha swika na hune vha vhudza mufarekano uri muḁatshawe u adzumbama. Zwa ombedelwa uri mune wa muḁi u a ḁhonifihiwa nahone ḁa kovhela kha vhoḁholole munna a ye muḁini wawe. Izwo vha tshi zwi ita vho vha vha tshi khou lwela uri mbingano i lalame.

Arali nḁa hu na lutshetshe, vhomazwale vha ya vha thusa ḁwana tshiphirini mufumakadzi uyu wa hayani a sa zwi ḁivhi. Mukalaha 4 u ḁalutshedza uri tshipikwa tshihulwane tsha u kutela zwiphiri ndi u ḁoḁa u vhoḁa mbingano i tshi lalama. I dovha ya vha nḁila ya u sumbedza lufuno kha mufumakadzi wa hayani. Arali zwa sokou itea zwa bvukuluwa hu a swika hune vhomazwale vha khuthadza wa pfa vha tshi ri ni songo ḁa mbilu lufuno lwa nḁa ndi mulilo wa maḁanga u ḁo pfuvha. Tshiḁwe tshifhinga vhomazwale vha a fara tshiphiri u swika vha tshi dzhiiwa na nga Mudzimu. Tshipikwa tshihulwane hu uri mbingano ya ḁwana wavho i tshile i nake sa dziḁwe.

Vhomazwale vho vha vha tshi zwi kona uri mufumakadzi a tswise na u wanala zwi sa wanale nga munna. Muhumbulo muhulwane hu uri hu vhe na vhana muḁini. Ngauralo zwo vha zwi tshi vha na masiandaitwa avhuḁi kha mbingano.

4.5 U ḁUNḁA

Musi mufumkadzi o vhingwa hu lavhelelwa uri munna u vha ene a no ḁunḁa uri vhana vha wane zwijiwa. Musi munna a khou shambila makhuwani a si tsha posa ya zwijiwa afha hayani, vhomazwale vho vha vha tshi lwa nga nḁila dzoḁhe uri vhana vha ḁe. Vho vha vha tshi nga mu fha mavhele uri a ḁohole a aluse

vhana. Thuṭhuwedzo mbuya kha mbingano nga vhomazwale ndi ya ndeme. Mukala 4 u ṭalutshedza uri musu hu si na zwiḽiwa muṭani zwi ṭana vhushai. Ndi ngazwo vhomazwale vha tshi lwa nga ndila dzoṭhe u kutela u balelwa ha ṅwana wavho vha mu ṭundela.

Thuṭhuwedzo mbuya ya vhomazwale ndi ya musu vha tshi kona u kovhelavho hoyu mufumakadzi zwiṅwe zwa zwithu sa tsimu. Vhomazwale vho vha vha tshi kona u ṅea muthu tshikovha ha pfi mufumakadzi a lime ṅduhu a ḽe na vhana. Musu vha tshi ita ngaurali zwo vha zwi tshi khwaṭhisa mbingano ḽa lala muṭani.

Musu hu na zwiḽuhulu u a wana zwi tshi ṅewa na tshelede. Zwi a dzumbetshedziwa tshelede ha pfi u songo vhudza mme na khotsi. Vha kona u rengela vhaḽuhulu zwiambaro.

Musu hu ḽuvha ḽa mundende u a wana vha tshi renga baphanya na zwiḽyangudyangu zwa mundendeni ha vhuya ha ḽiwa. Hu na zwi no ṭahela muṭani vha a bvisa tshelede ya renga saga uri vhaḽuhulu vha ḽe.

Vhomazwale vha akona u fha muthu na kholomo. Arali u mufumakadzi wa vhuṭali u fhedza u na danga ḽau. Izwi zwi sumba uri vhomazwale ndi vha ndeme muṭani.

4.6 U LELA VHAḽUHULU

Musu mbingano yo shudufhadzwa nga vhana, vhomazwale vha a dzhenwa nga dakalo ḽihulu vha ri muḽi wo hula. Hu a swika na hune vha vhudzisa wa mufumakadzi uri o pfukwa lini, hu u ṭoda u dzhenelela kha lufuno lwa vhavhili vha tshi ṭoda u ṅea ndaela uri hu wanale kukope hafha muṭani. Vhomazwale vha a swika na hune vha ri bebabi ni ande, vhone vhaḽuhulu vha ḽo lela.

Vhomazwale vha a dovha vha vha vha na mbilu ya u vhavhalela. Musu ṅwana a khou rwiwa phanda havho u nga pfa vha tshi ri ni khou ṭula. ṅwana ha rwiwi phanda ha vhakegulu na vhakalaha.

Arali mufumakadzi a khou rwiwa nga munna, vhomazwale vha a kona u dzhenelela vha ri wa munna kha rwe vhone a litshe ṅwana wa vhatu. Hu na zwiḽhuya zwinzhi zwine vhomazwale vha ita mbinganoni uri i khwaṭhe.

Vha a vhudza vhana zwiṭori na dzingano. Zwine khazwo vhana vha guda pfunzo nanzhi. Zwi dovha zwa fundedza vhana uri vha gude u thetshesela musi muṅwe a tshi khou amba. Vhana vha a fhedza vha tshi khou guda na mikwa yavhuḍi.

Musi vhabebi vha si ho hayani vhomazwale vha a kona u sala na muḍi vha tshi khou lela vhaḍuhulu.

Munna 1 u sumbedza uri u thudzela vhomazwale thungo ndi u shaya ndivho. Musi u na vhomazwale vha a leludza zwithu vhunga vha tshi kona u ṭhogomela vhana na muḍi u si ho.

Hu na hune vhaṅwe vha kegulu vha a lema vhana. Hu vha hu tshi tou vha na lufuno na mbavhalelo yavho kha ṅwana lune a nga si kone u doba ṭhamu a mu rwa. Zwa sia vhaambi vha tshi swika hune vha ri u lema hu fhira u lotshelwa ngeno vhaḍuhulu vha songo lemiwa i tshi tou vha mbilu yo ḍadziwaho nga vhuthu.

4.7 U ELETSHEDZA

Musi muṭani ho takaliwa dzipfiriri vhomazwale vha a kona u tandulula thaidzo nga ṅdila ya u eletshedza. Vha a dovha vha eletshedza vhavhili vha re mbinganoni sa izwi vha na tshenzhemo ya vhutshilo.

U nga wana munna na mufumakadzi vha tshi ṭoda u ṭalana. Vhomazwale vha a kona u eletshedza masiandaitwa azwo kha vhana na muṭa wonoyo.

Vhomazwale vha a kona u eletshedza mufumakadzi uri vhaeni vho ḍa muḍini a nga vha farisa hani. Mukalaha 5 u sumbudza uri zwiḷiwa ndi tshika ya maṅo. Zwino mufumakadzi o ṭalifhaho u fanela u fhaṭa muḍi nga zwanda zwawe. A ita zwe a eletshedzwa mbinganoni i ḍo titima.

Arali ṅwana wa lutshetshe a tshi khou dodwa nga zwidwadze, vhomazwale nga tshenzhemo ine vha vha nayo vhutshiloni vha a kona u eletshedza uri ṅwana u khou lwala mini. Arali e na goni vha ḍo mu vhona nga u kwatamisa ṭhoho a sa funi u sedza mme awe maṭoni. Hunoha arali ṅwana e na gokhonya vha do amba uri ṅwana hoyu u na gokhonya. Ndi henefha hune vhomazwale vha ḍo konaha u shela mulenzhe nga u elethedza mme a ṅwana uri u tea u bviswa gokhonya.

4.8 VHA A LAYA

Musi muṭani hu na vhomazwale vha a gudisa vhana mikhwa. U a wana vha tshi gudisa vhaḍuhulu u losha, u aravha nga nḍila yone na u bvula muṅwadzi u tshi vhona vhahulwane, u fha zwiliwa vhatu vhahulwane vho gwadama. Musi vhaeni vho ḍa muḍini vhana vha a fha vhahulwane tshifhinga tsha u amba. Vha tea u ṭuwa vha yo tambala kule. Vha dovha vha vha gudisa u sa vha na tseḍa. Musi hu na zwiliwa hayani u tea u kovhekana na vhaṅwe zwavhuḍi. Arali hu na vhaeni u tea u pfesesa uri zwiliwa zwo itelwa vhaeni nahone kholomo ya nḍila a i fhedzi hatsi. Vha a gudisa vhaḍuhulu lufuno.

Mufumakadzi hafha muṭani vha a mu laya uri munna u a ṭhonifhiwa a tshi fhiwa zwiliwa u a faredzwa zwavhuḍi, ha gwadamiwa a tshi iselwa zwiliwa. U a dovha a laiwa uri musu mufumakadzi e maḍuvhani ha yi nḍuni na munna ngauri arali a ita ngauralo wa munna u ḍo fhelela zwidulo.

Musi hu na nyimele i konḍaho muṭani u a khwaṭhisiwa uri a konḍelele zwi ḍo vhuya zwa fhela. Vha a mu laya vha ri vhuhadzi ndi ṅama ya thole ya fhufhuma ri a fhunzhela.

Izwi zwi khwaṭhisedzwa nga Andrew (1992) a tshi ri ṭhalano ndi tshithu tshine tsha nga dzhia tshifhinga tshilapfu u bvelela, zwo vhangwa nga vhuleme mbinganoni. Ha swika hune muṅwe e ṅala dzavhathu. Izwi u zwi bvisela khagala musu a tshi ri “Divorce is a process that occurs over a time and can be caused by different hardships in the families”. Kha sia ili vhomazwale vha a kona u dzula na mufumakadzi vha mu khwaṭhisa na u mu laya zwine zwa nga sia mbingano yawe i tshi nga lalama.

Mufunzi 1 u ṭalutshedza uri mufumakadzi wa tsilu u pwasha muḍi nga zwanda zwawe ngeno mufumakadzi wa vhuṭali a tshi fhaṭa muḍi nga zwanda zwawe.

Mukalaha 2 u ṭalutshedza uri musadzi kha ṭhonifhe munna wawe ngeno na munna e na mulandu wa u funa musadzi wawe. Vha dovha vha sumbedzisa uri vhomazwale muṭani vha na mushumo wa u laya mufumakadzi nga lufuno. Zwa tshimbidzwa ngauralo mbingano i a fethema.

4.9 U NĒA

Vhomazwale ndi vhathu vha mafunda. Arali mufumakadzi e hone muḡini vha a swika na hune vha mu fha kholomo. Vha a sumba kholomo nthihi kana mbili vhe ri ndi dzawe. Tshiḡwe tshifhinga hu a swika na hune vha nga mu fha kholomo ḡwaha na ḡwaha danga ḡa vhuya ḡa ḡala.

Arali hu fhethu ho fuiwaho dzikhuhu na heneḡho vha a mu fha khuhu wa wana na tshitumba tsho no ḡala. Mufumakadzi 1 u ḡalutshedza uri musi vhomazwale vha tshi swika hune vha fha ndaka yavho muthu vha tshi kha ḡi tshila zwi amba lufuno.

Zwi a dovha zwa khwaḡhisa na mbingano vhukati ha vhavhili u sumbedza uri vha na vhatiki. Zwi a ḡavha muya wa u ḡea na kha vhone vhane munna na mufumakadzi uri musi a tshi ḡea Mudzimu vha a fhaḡutshedza murahu.

Mufunzi 2 u ḡalutshedza uri wa vhana muya wa u ḡea wo ḡala vhuthu. Vhomazwale nga u ḡea havho hu khou ri funzedza uri vhana vha mme muthihi vha ḡhukhukanya ḡhoho ya nzie.

4.10 U FUNZA VHAḡUHULU U ḡHONIFHA MVELELE NGA U VHA

SUMBEDZA MISHUMO YA NGOMA DZA MVELELE KHA

MBINGANO YA TSHIVENḡA

Ngona dza Vhavenḡa dzi na mushumo muhulwane wa u tika mbingano uri i si kwashekane. Dziḡwe dza ngoma dzenedzo ndi dzi tevhelaho ndi vhusha, domba, tshikanda na murundu.

4.10.1 Vhusha na Tshikanda

Lushaka ulu lwa ngoma ndi lune lwa tshiniwa nga vhasidzana fhedzi. Ndivho khulwane ya ngoma hedzi ndi ya u laya vhasidzana u konḡelela na u ḡhonifha zwine zwa ḡo vha thusa musi vha tshi ya mahadzi. Ndi heneḡha hune vha ḡo laiwa na nga murero u no ri “vhuhadzi ndi ḡama ya thole ya fhufhuma ri a fhunzhela”. Hu dovha ha vha na ḡiambele ḡi no ri “ḡivhiḡa ḡa musadzi ḡi vhuhadzi”.

Stayt (1968:106) u tikedza ndeme ya ngoma idzi musi a tshi ri “girls are warned against becoming deflowered before marriage a greet deal of time which is given up by sexually teaching”.

4.10.2 Domba

Ngoma iyi ine ya tshinwa nga vhaṭhannga na vhasidzana. Ndivho yayo ndi ya u gudisa vhasidzana matshilisano sa u konḑelela na u ṭhonifha, zwenezwo ndi zwone thikho ya mbingano. Vha dovha vha funzwa nga ha mbebo. Ndeme ya ngoma iyi i tikedzwa nga Stayt (1968:112) musi a tshi ya phanḑa nga ḷa u ri “The school is a general preparation for marriage. They are taught to understand the true significance of marriage and child birth”.

4.10.3 Murundu

Iyi ndi ngoma ine ya tshinwa nga vhathu vha tshinnani fhedzi. Mushumo wayo ndi u vha gudisa u kondelela vhunga muṭani hu tshi ṭoḑea mbilu ya u konḑelela na matshilisano. Ndeme ya ngoma iyi i khwaṭhisedzwa nga Stayt (1968:40) musi a tshi ri “The school is of greet importance, as it is a powerful agent in forming a centralizing intertribal band of mutual interest and friendship. Murundu u fhaṭa vhukonani na mikhwa.

4.11 MANWELEDZO

Kha ndima iyi mafhungo e a kuvhanganyiwa nga mbudzisavhathu o saukanyiwa a ṭalutshedzwa nga nḑila i pfalaho. Mbudzisavhathu yo ḑi sendeka nga tshenzhemo ine vhathu vha vha nayo. Vhakalaha, vhakegulu, vhashumelavhapo, vhafunzi, miṭa i re na tshenzhemo malugana na ṭhuṭhuwedzo ya vhomazwale kha mbingano. Vhuḑi na vhuvi ha vhomazwale mbinganoni ya Tshivendḑa. Ndima iyi i ri isa kha ndima ya vhuṭanu yo sedzaho kha manweledzo mawanwa a ṭhoḑisiso.

NDIMA YA VHUṬANU

TSENGULUSO YA MANWELEDZO, MAWANWA NA THEMENDELO YA ṬHODISISO

5.1 MVULATSWINGA

Ndima iyi i ḡo ṅetshedza manweledzo, mawanwa na themendelo ya ṭhōḡisiso. Tshipikwa tshihulwane ndi u bvisela khagala zwe iyi ṭhōḡisiso ya zwi swikela na u ita themendelo dzi re khagala malugana na ṭhūṭhūwedzo ya vhomazwale kha mbingano ya Tshivendḡa.

5.2 MANWELEDZO

Iyi ṭhōḡisiso yo sengulusa ṭhūṭhūwedzo ya vhomazwale kha mbingano ya Tshivendḡa. Mafhungo a ṭhōḡisiso iyi o dzula nga ṅḡila i tevhelaho:

Kha Ndima ya u Thoma ndi he nda ṭalutshedza uri mbingano ndi mini. Zwinwe zwi re khagala kha ndima iyi ya u thoma ndi thaidzo dzi kwamaho ṭhōḡisiso Thyiori ya feminisimu, ndivho ya ṭhōḡisiso, zwipikwa zwa ṭhōḡisiso, ṭhūṭhūwedzo, ngona ya ṭhōḡisiso. Kha ngona ndo dovha hafhu nda kwama khwalithethivi, ngona ya phuraimari na ngona ya sekondari.

Ndima ya Vhuvhili ndi ḡo sumbedzisa tsenguluso ya vhaṅwali uri vha ri mini musi vha tshi ṭalutshedza mbingano. Ndi ḡo dovha nda ṭalutshedza uri vhaṅwe vhaṅwali vha tshi sengulusa ṭhūṭhūwedzo ya vhomazwale kha mbingano vha i vheisa hani. Masiandoitwa a kushelele kwa mulenzhe nga vhomazwale hu tshi katelwa na ṭhōḡisiso nga vhaṅwe vhaṅwali. Zwo vha zwa ndeme u ḡivha vhuḡi na vuvhi ha u dzhenelela ha vhomazwale kha mbingano ya Tshivendḡa.

Kha Ndima ya Vhuraru yo sengulusa zwithithisi zwa vhomazwale kha mbingano ya Tshivendḡa. Tshipikwa tshihulwane ndi u bvisela zwithithisi khagala zwine zwa dzhenelela kha uri mbingano dzi si tsha lalama.

Ndi khou ri vhathu vha ḡivhe uri ṭhūṭhūwedzo mmbi ine vhomazwale vha nga i zwala mbinganoni i a thusedza kha u pwashea ha muṭḡa. Ho itwa ṭhōḡisiso kha zwigwada zwo fhambanaho zwa vhathu.

Kha Ndimu ya Vhuna, ho saukanyiwa nau tšalutshedzwa zwivhuya zwa vhomazwale kha mbingano ya Tshivenda. Ho dovha ha bviselwa khagala mawanwa a mvelele ya nyambedzano na mbudzisavhathu malugana na zwivhuya zwine vhomazwale vha zwi ita kha mbingano ya Tshivenda. Mawanwa a mbudzisavhathu o dzhiwa sa tshipiri. Madzina a vhashelamulenzhe o dzhiwa sa tshipiri.

5.3 MAWANWA

Tšhodiso iyi yo thusa kha u wanulula zwinzhi nga ha tšutšuwedzo ya vhomazwale kha mbingano ya Tshivenda. Kha zwithithisi zwi itwaho nga vhomazwale kha mbingano ya Tshivenda ndo wana uri ndi zwiwe zwa zwihusedzi kha uri mbingano i si lalame musi ro sedza kha Venda la musalauno.

Hu dovha ha vha na zwivhuya zwine vhomazwale vha zwi ita kha mbingano zwine masiandaitwa azwo a sia mbingano i tshi ima zwavhudi ha vha na ndalamo khayi. Ho kona u dzumbululeya ngoho ya zwithu zwine zwa itisa uri mbingano dza ano maduvha dzi kalakate kana u difha ho sedzwa tšutšuwedzo ya vhomazwale uri vha shela hani mulenzhe.

5.4 THEMENDELO

Nga zwe zwa wanuluswa kha tšhodiso iyi themendelo ya u thoma ndi ya uri vhañwali vha dzibugu kha vha dziele ntha u ñwala vho zwithu zwa ndeme nga ha mbingano. Zwiñwane vha tsivhudzevho na lushaka uri dzi khaedu dzine dza vha hone mbinganoni ndi dzifhio nahone ndi ndivho ifhio ine muthu a tea u vha nayo musi a sa athu dzhena mbinganoni.

Vhañwali kha vha dovhe vha ñwale nga mishumo ya ngoma dza mvelele musi ho sedzwa mbingano ya Tshivenda. Vha ombedzele uri u vha na ndivho ya zwithu u vha wo wana tshisima tshi sa xi. Vhathu vha pfuma ndivho dziphoswo dzi a fhungudzea. Tšhodiso iyi yo bvisela khagala zwithithisi na zwivhuya zwine zwa vha hone kha mbingano ho sedzwa uri tšutšuwedzo ya vhomazwale yo shela hani mulenzhe.

Ngudo iyi yo sumbedza uri mbingano dza ano maḁuvha a dzi tsha fana na dza kale vhunga musalauno ho ḁalesa zwa mutumba wa vhavhili. Vhomazwale vha vhonala vha si tsha vha vha ndeme sa zwila mulovha. Dzipfanelo dzo no vha dzone dzine vho langa miḁa. Zwenezwi zwi sia na vhomazwale vha si tshe na vhupfiwa.

Vhaventḁa kha vha vhe na vhuthu vha tende u bvela khagala. Vhane vha khou dzhena mbinganoni kha vha pfumbudzwe uri muḁa ndi mini na uri vha nga tshilisa hani kha muḁa une vha ḁo ḁiwana vhe na vhomazwale nga ngomu. Na vhomazwale kha vha tsivhudzwe uri kha vha tende u shanduka kha ḁifhasi ḁa namusi uri mbingano dzi dovhe dzi tamise sa dziḁa dza mulovha.

5.5 MAGUMO

Ndi iyi yo bviselaho khagala mawanwa na themendelo ya ḁhoḁisiso na ḁhuḁhuwedzo ya vhomazwale kha mbingano ya Tshiventḁa. Ho sumbedzwa mawanwa a ḁhoḁisiso malugana na zwivhuya zwine vhomazwale vha tea u zwi ita kha mbingano ya Tshiventḁa uri muḁa u ime. Vhomazwale vha tshila vhuthu vha do kona u vha na luvhonela lwavhuḁi kha u khwaḁhisa mbingano. Tshihulwane vha fuke nguvho ya lufuno.

Hu kha ḁi ḁoḁea dziḁwe ḁhoḁisiso dzine dza vhambedza zwithithisi na zwivhuya zwine vhomazwale vha zwi ita musi ro sedza mbingano ya Tshiventḁa.

BUGUTSHUMISWA

- Alpaslan, N. 1997. *Methods and Means for a Meaningful Marriage*. Pretoria: Kagiso Publishers.
- Amelig, S. 1962. *Changing Family Values*. New York: Routledge.
- Andrew, I. 1992. *Public and Private Families Avenue of the Americans*. New York.
- Bivhili, 1936. *Bivhili ya othe maḥwalo makhethwa*. Tyger Valley Belville: Bible Society of the South African Almighty Printing Press Co., Ltd.
- Boyan, M. 2008. *The Family in Cross-Cultural Perspective*. London: The University of Kansas.
- Buchbinder, D. 1994. *Contemporary Literacy Theory and the Reading of Poetry*. Australia MacMillan.
- Cheal, D. 2002. *Sociology of Family Life*. New York: Palgrave MacMillan.
- Diane, L.E. 1998. *Families*. London: Longman.
- Goode, W.J. 1967. *World Revolution and Family Patterns*. New York: The McMillan Company.
- Jagger, G. and Wright, C. 1999. *Changing Family Values*. New York: Routledge.
- Kristeva, J. 1981. *New French Feminism*, United States.
- Mafenya, L.L. 2002. *Gender Perspectives in Tshivenda Folklore: A feminist Approach*. Unpublished Ph.D Dissertation. University of the North.
- Mair, L. 1969. *African Marriage and Social Change*. London: Frank Cass and Co. Ltd.
- Masakona, J.M. 2002. *The Traditional Venda Marriage: A Theological Ethel Evaluation*. Potchefstroom University for Christian Higher Education.
- Maumela, T.N. 1965. *Zwiitavhathu*. Pretoria: J.L. Van Schaik.

- Maumela, T.N. 1991. *Vhuhosi vhu tou Bebwelwa*. Pretoria: J.L. Van Schaik.
- Mbiti, J.S. 1975. *Introduction to African Religion*. Kenya: Heinemann.
- Mbiti, J. 1991. *African Religion*. Heinemann: Oxford.
- Millet, K. 1969. *Sexual Politics*: United States.
- Milubi, N.A. 2000. *Sexual Images Essence of Presence*. Southern Africa Journal for Folklore Studies, 11 (1) 56-62.
- Milubi, N.A. 2004. *Ngoma ya Vhatei*. Pietersburg: NAM.
- Mönnig, H. 1967. *The Pedi*. Pretoria: J.L Van Schaik.
- Mugubane, P. 1998. *Vanishing Cultures of South Africa*. Cape Town: Struik Publishers.
- Neil, P. 1994. *Family*. London, New York: Longman.
- Reber, A.S. 1985. *Dictionary of Psychology*. London: Viking Hermond Worth.
- Stephens, W.N. 1963. *The family in Cross-Cultural Perspective*. London: The University of Kansas.
- Sigogo, N.E. 2002. *La da hafha li a Kovhela*. Pietersburg: NAM: Publusers.
- Stayt, H. 1968. *The Bavenda*. Pretoria: Frank Cass and Co, Ltd.
- Steyn, A. 1987. *Marriage and Family Life in South Africa, HSRC. The Story of the Lemba People as Told by Dr Rudo Mathivha in Johannesburg on 15 October 1999*.
- Strinati, D. 1995. *The Bavenda*. London: Frank Cass and Co. Ltd.
- Van Warmelo, N.J. 1937. *Tshivenda-English Dictionary*. Pretoria: Government Printers.
- Van Warmelo, N.J. and Phophi, W.M.D. 1948. *Venda Law*. Pretoria: Government Printers.
- Woolf, V. 2000. *A Room of One's Own: America*.